

Шотурсун
Ғуломов

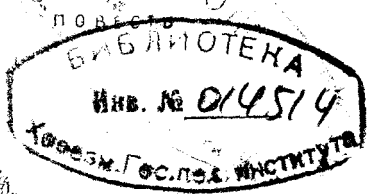
Поэза ҳаёо

Мотурреун Фулдилов

Тоза хаво

10328

ЎЗБЕКИСТОН ЛКСМ МАРКАЗИЙ КОМИТЕТИ

„Еш гвардий“ нашриёти

ТОШКЕНТ — 1964

Шотурсун Ғуломовнинг бу повестида пок виждонли кишиларнинг колхоз мулкини талон-торож қилувчи нопок, қаллоб кишиларга қарши кураши акс этирилади.

Колхоз экономисти Қодир билан колхозчи қиз Тоҳиранинг муҳаббати, Қодирнинг колхозда адолат учун кураши асар сюжетиининг асосини ташкил этади.

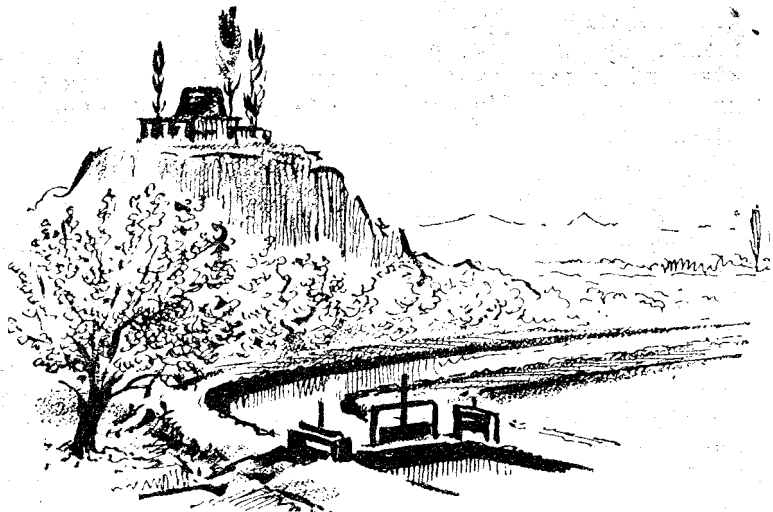
Ғуломов Шотурсун.

Тоза ҳаво. Повесть. Т., «Ёш гвардия», 1964.

148 бет. Тиражи 15.000.

Гуляммов Шатурсун. Чистый воздух.

Ўз 2
F 92

БИРИНЧИ БОБ

1

Атрофи пастак девор билан қур-
шалган чоғроққина парникнинг
панжара дарвозаси ғирчиллаб очилди-ю, ундан ол-
дин қўш отли арава, кетидан икки киши чиқди:
бири қўнжи қайтарма этиг-у, ёқаси гулли кўйлак, кўк
басдондан костюм-шим кийган, иккинчиси иш кийи-
мида бўлса ҳам келишган, қошу кўзлари зулукдеккина
йигит. Башанг йигит қўлидаги тол чивикни этигига шир-
тиллатиб урганича, ёқимли бир куйни ҳуштакда хиргойи
қилиб борарди. Шериги унга зимдан нафратли қараб-
қараб қўярди.

Парник деворлари дам ўтмай илиқ кўклам шабадаси
қучоғида тебранган яланғоч тутзор новдалари орқасида

қолди. Қизариб бўртиб келаётган азим туп ўриклар бутонида, букри олмалар шохида чирқиллашиб, учишиб-қўнишиб юрган саъва, жиблажибонлар нағмаси борлиқни тутганди. Ин қидириб, бетиним учиб қўнишиб юрган жиблажибон жуфтига колхозчи йигит бир нафас завқли тикилди. Шериги ариқ лабида майсалар орасида қуёш парчасидек йилтиллаб турган уч-тўрт қоқи гулни этиги билан эзиб ўтди-да, нима учундир биттасини энгашиб қўлига олди. Дастасини эзиб, тилла баргчаларини битталаб юла бошлади.

— Кўчатлари яхши-а?— деди колхозчи йигит шеригидан кўз олмай.

Унинг шериги ариқ лабидаги барра майсалар тўшига хивичи билан ширтиллатиб савалаб борар экан: ҳа яхши, яхши,— деб қўйди. Иккаласи ҳам бир-бирига яна тумтайиб олишди.

Колхозчи йигит оғир-оғир қадам ташлаб, шудгордан кесиб ўтган сўқмоққа бурилаётган эди.

— Тўхтанг,— деди шериги,— у ёқни кейин кўрармиз.— Лунжини ғалати қимирлатиб, йўлни чойхона сари солди у. Катта кўча бошига чиқишлари билан эса чор атрофга аланглаб машина қидира бошлади.

— Фермаларга бормоқчи эдик.— Ҳайрон бўлиб қолди колхозчи йигит. Шериги дўпписини қоқди:

— Зарур иш бор эди, эсимдан чиқай деган экан.

Самоворчи уларни деразадан кўриб қолиб қичқирди:

— Э, Одилжон ука, соғмисиз? Бу томонларга бир келиб қолган экансиз, ўтиринг, чой қилай!

Одилжон деб чақирилган иккинчи йигит қўлини кўксига босиб:

— Раҳмат, раҳмат, ака, иш зарур эди,— деди. Шу орада қаёқдандир енгил машина пайдо бўлди, меҳмон унга ўзини липпа уриб, тишининг оқини кўрсатганича, жўнаб қолди.

Иш кийимдаги йигит этигининг чангини қўли билан шарт-шарт уриб қоқиб, чойхонага кирди. Қўклагини иш мавсуми бошланганлиги учун чойхонада деярли одам йўқ эди.

— Қодиржон ука, қалай, куёв бола маъқул қилиб кетдилармикан?— деди чойхоначи унинг олдида чой олиб кела туриб.

— Қанақа куёв бола?

— Ие, вой ука-эй, шунақа гўлварсан-да! Қилиб юрган холис хизматингдан ҳали ўзинг беҳабармисан?!

Йигитнинг кўзлари катта-катта очилиб туриб қолди.

— Яшавор-эй,— семиз лунжлари ёйилиб кулди чойхоначи.— Икки дунёнинг қовушмай турган ишини қовуштириб юрибсан-у, бундан ҳали ўзим беҳабарман дегин, қойил-э!

— Қанақа қовушмай турган иш экан у?

— Тўй, тўй иши-да, ука, ёшлик иши! Икки ёшнинг юлдузини юлдузига тўғри келтириб, қовуштириб қўйиш осон деб ўйлайсанми ўзи! Бурунги вақтларда қиз билан йигит бир-бирини кўрсин, хоҳласин деган гаплар бўлмас эди, совчилар қиз тарафни кўндирса, бола боққанлар рози бўлса бас эди, олиқ-солиғини қилиб, тўйини бошлайверарди. Ҳозирги замонда энди қиз билан йигит бир-бирини кўрмаса бўлмайди, ЗАГС ўтказмайди!

Йигит ўз қулоқларига инсонмаётгандек, чойхоначига тикилиб турарди. «Бу аблаҳ унга одам кўрмаган ёввойидек бунча тикилади десам, ҳали гап бу ёқда экан-да!»— дерди ичида ўзича. Ҳозир парникда бўлишганида унинг расадчи қиз Тоҳирага худди мол кўраётган бозор жаллобидек атрофдан айланиб қарашлари, қизнинг эса ҳирсли қарашлардан ҳазар қилиб, тутақиб, ўзини ҳар ёққа урган, қанақа шармсизни бошлаб келдингиз бу ерга дегандек, ер тагидан гина, ғазаб аралаш ўзига тикилганлари кўз олдидан ўтди. Ўзи бошлаб борган ода-

мининг ҳаёсизлигини танасига сиғдира олмаган йигит қизлар олдида уятдан қора терга ботганди. Қизлар «меҳмон»га жаҳл қилиб парникдан чиқиб кетишадиганда ҳам, орқаларидан лаби осилиб тикилган ҳамроҳига — кўчат у ёқда эмас, бу ёқда, — деб зарда ҳам қилганди. Шубҳага борганди-ю, яна баъзилар, шунақа келишганроқ аёлни кўрса кўзини лўқ қилаверади, бу шунақалариданми дейман, бошқа жойда ҳам шунақа қилса, бир боплайман, деб келаётганди.

— Оббо сиз-эй, ҳазил-ҳузил билан тўйбоши бўлиб қолганимдан ҳам хабарим йўқ денг! Яшанг-э! Бу ёқда бутун маҳаллада катта-ю кичик, Тоҳирахоннинг ҳолвасини ейдиган бўлиб қолдик, деб томоғи тақиллаб юрибди-ю!

— Қовушмаган гапни қўйсангиз-чи, — деди зўрға қўл силтаб йигит.

— Нимаси қовушмаган гап? — лаби буришди чойхоначининг. — Ишонмаяпсанми? Ахир Муслима ая бугун эрталаб бизникига чиқиб аёлимга, қўшнижон, эрингизга тайинлаб қўйинг, бугун-эрта райондан Одилжон деган йигит қизим Тоҳирани кўргани парникка келмоқчи, чойхонада кўз-қулоқ бўлиб турсинлар, тагин келиб кетганини билмай юрмайлик, дебди-ку!

— Йўғ-э, — ўтирган столи ғижирлаб кетди йигитнинг.

— Ҳеч бўлмаса, Одилжоннинг юриш-туришига қарамайсанми, ҳеч вақтда колхозга иш билан келган одам ғарчиллама этиг-у, бастон костюм-шим кийиб келади-ми? — маҳалланинг муҳим ички бир сиридан ҳаммадан олдин хабар топганлигини йигитга билдириб қўйиш учун куйиниб таъкидларди чойхоначи. Йигит изтиробга тушиб қолди. У чойхоначига сир бой бермаслик учун пиёладаги чойни шошиб ҳўплаган эди, оғзи куйди, кўзларидан ёш чиқиб кетди. У:

— Ҳали шунақа денг! — деди-ю, кўчага отилди...

Қодиржон институтни битириб, ўз туғилиб-ўсган колхозига ишга келган эди. Шу йили кузга бормаёқ колхозлари қўшни «Қизил юлдуз» билан бирлашди, Қодиржон экономист қилиб ишга тайинланди. Иккала колхоз ҳам районнинг энг қолоқ хўжаликларидан ҳисобланарди. Иккала колхозда ҳам раис тез-тез алмашилиб турарди. Улар бирлашганидан кейин ҳам «Қизил юлдуз»нинг раиси қишгача раислик қилди холос, йиллик ҳисобот-сайлов йиғилишида уни олиб ташлаб, ўрнига илгари колхозларда раислик қилган ва кейинги вақтларда район партия комитетида ишлаб турган биров раис бўлиб келди. Янги правление олдида колхозни қисқа вақт ичида иқтисодий жиҳатдан кўтариш вазифаси турарди. Бирлашишдан кейинги дастлабки ҳафталардаёқ Қодиржонга колхознинг юксалиш планини ишлаб чиқиш топширилди. Бу иш учун раис бошчилигида махсус комиссия тузилган бўлса ҳам, унинг барча ҳисоб-китоб қисмларини тузиш — йиллик тараққиёт хомчўтларини ишлаб чиқиш Қодиржоннинг зиммасида эди.

Бу план устида у мана бир ярим ойчадан бери бош қотирар, район ва областнинг умумий тараққиёт планида ўз колхози қандай ўрин эгаллашини, унга эришиш учун колхозда ҳосилдорлик ва меҳнат унумдорлиги йил оша қандай ўсиши лозимлигини аниқлар, йиллик даромад-буромадлар хомчўтини белгиларди...

Бугун эрталаб ҳам Қодир идорага келиб, шу план устига эндигина ўтирган эдики, раис чақириб: «Бу киши райондан келган, парникларни, фермаларни кўрсатинг, далани айлантинг»,— деб, Одилжон исмли йигитни танитганди.

Қодиржон Тоҳирани икки колхознинг бирлашишига бағишланган йиғилишида кўрганди. Дастлаб Тоҳира би-

лан 10-синфни битириб, институтга кетаётганида танишганди. Қўшни колхоздаги етти йиллик мактабни битирган бир гуруҳ болалар ва қизлар саккизинчи синфга келганида улар орасида Тоҳира ҳам бор эди... Институтда ҳам яхши қизлар кўп эди. Улар билан дарс тайёрлашишди, киноларга бирга тушишди, шаҳар истироҳат боғларида кезишди, имтиҳонларга бирга тайёрланишди. Баҳслашишди, жанжаллашишди, ҳатто баъзан бир-бирларидан хафа бўлиб юришди. Аммо бу яқинликларнинг ҳаммаси ака-укалардек бўлиб, қалинлашиб кетган дўстликдан нарига ўта олмади...

Қишлоққа диплом билан қайтгандан кейин у яна тўсатдан Тоҳирага дуч келди. Қиз икки колхознинг бирлашишига бағишланган йиғилишда қизлар даврасининг олдида дугоналари билан бирга ўтирарди. Қизнинг тимқора кўзлари колхоз йириклашишининг аҳамияти ҳақида ютқ сўзлаётган нотиққа қадалганди. «Тоҳира,— кўнглидан ўтказди у, қизни узоқдан кузатиб.— Жуда бошқача бўлиб кетибди...»

Тоҳира «Қизил юлдуз»да бош табелчи экан. Колхоз қўшилгач, бир ярим ой бирга ишлашга тўғри келди. Улар иккала колхознинг бухгалтерлари билан биргаликда мулкларни қайта ҳисоблаб, ягона рўйхатга ўтказишди. Тоҳира бирам одобли, ҳушёр, меҳрибон қиз бўлибдики! Пешинда ҳаммадан бурун туриб чой қўяр, зарур нарсани дарров муҳайё қилар, баъзи қизларга ўхшаб бўлар-бўлмасга ҳиринглаб кулавермас, доим ўз одобида, иззатида тура биларди.

Қодиржон қизнинг мафтунлиги бўлди қолди. Аммо юрак дардини қизга сездира кўрмади— ўз қўли остида синглиси қатори бўлиб, ишлаб турган қизга муҳаббат изҳор этишни ўзига эл билмади.

Қайта ҳисобга олиш ишлари тугагач, бухгалтерия ходимлари қисқарди, Тоҳира бригадага чиқиб, табелчи

бўлиб ишлади. Қишда ва илк баҳор ойларида парникка қарашиб юрганди у...

Қодиржоннинг кўнглида Тоҳирага нисбатан пайдо бўлган туйғуни бухгалтерияда бирга ишлашган Саврихон исмли жувон сезиб қолган экан. У бир куни қармоқ солиб:

— Тоҳирага бугун-эрта совчи юборарсиз? — деб қолди.

Қодиржон қизариб кетди.

— Олдин бунга Тоҳирадан изм сўрайлик, — деди ўзини босиб.

— Унинг изми аллақачоноқ қўлингизга ўтган. — Такаббуруна кулди жувон. Йигитнинг юраги гуп-гуп ура бошлади...

Шу куни кечқурун Қодиржон Тоҳираларнинг кўчасидан, «Саодат бирла ҳамдам бир ажойиб боғ-роғим бор», деб бошланувчи ашулани айтиб ўтди. Эртасига ниманидир баҳона қилиб парникка борди. Тоҳиранинг яқинига борганида тили гўлдираб, узоқлашганида келишган қаддига зимдан қараб-қараб, қизнинг атрофида айланиб юрди. Яқин борганимда нега бу даража ҳаяжонга тушаман-а, дерди ўзи-ўзига. Кейинги куни парникда бажарилган ҳафталик меҳнат ҳисобини топшириш учун идорага Тоҳиранинг ўзи келди. Тоҳиранинг ҳафталик меҳнат табелини вазифасига кўра Саврихон қабул қилиб олиши керак эди. У иши кўплигини баҳона қилиб табелни Қодирга оширди. Бир-бирига қарай олмай, қизаришиб-бўзаришиб турган ошуқ-маъшуқларга зимдан кўз югуртириб, лабини тишлади-ю, ичдан пиқ этиб кулиб, лип этиб эшикка чиқиб кетди. Бош бухгалтер ҳам чойхонага чиқиб кетганди. Хонада Тоҳира билан Қодир қолишди...

Қодиржон умуман қизлар билан гаплашишга уқувсиз эди. Қўлидаги ручкани дам сиёҳга ботирар, дам чек-

касини ишқарди. Тоҳира унинг ёнида кутиб жимгина ўтирарди.

— Тоҳира, кечирасиз, сизни ўзимга яқин билиб...— деди Қодир тўсатдан.

Қизнинг узун киприклари бежо титраб кўтарилди. Шаҳло кўзлари, биламан айтмоқчи бўлган гапингизни, дегандек чарақлади. У уялиб ерга қаради, олдига тушиб турган узун қора соч тутамининг учини силаган бўлди... Йўлакдан одам шарпаси келди.

— Кейин Қодиржон ака, кейин...— дея олди шошиб. Жавоб ҳам кутмай кулиб тез чиқиб кетди. Эшикдан кафти билан пешонасини ишқай-ишқай бош бухгалтер Сулаймон кириб қолди. Унинг орқасидан ҳар хил справка ва қоғозлар тутган уч-тўрт колхозчи хонага ёпирилди... Шундай қилиб, яна севги аҳди кетга сурилганди. Ниҳоят, бундан бир ҳафтача бурун улар парник чайласи ёнбошидаги букри жийда тагида бир-бирларига рўбарў келишди.

— Қодир ака, ана у кун айтмоқчи бўлган гапингиз нима эди?— деди қиз, йигитдан сазо чиқавермагач, ўзи гап бошлаб.

— Билмайсизми?— деди йигит ҳам мийиғида кулиб.

Қиз ялт этиб йигитга қаради, шаҳло кўзлар билан деб ёниб турарди. Йигит беихтиёр қизнинг қўлини ушлади. Тоҳира худди қўлига чўғ тегиб кетгандек, сапчиб ўзини четга тортди. Кўзлари шунақа шўхмисиз ҳали, дегандек, ғалати табассум ҳадя қилди. Йигитнинг яноқлари ёнди...

Ўзоққа чўзилмаган шу дақиқа қалблардаги ишқ оташини кўзлар ҳукми-ла муҳрлади. Шу боқишлар, шу оддийгина сўзлар биланоқ соф кўнгиллар бир-бирига жуда кўп нарсани айтган, кўп нарсаларни ваъда қилганди...

Қодиржон идорага қайтиб столига ўзини ҳолсизгина ташлаб улгурмасиданоқ, бош бухгалтер кўзойнагини пешонасига кўтариб, чағир кўзларини қадади:

— Меҳмон қани?

— Кетди.

— Дарров-а?

— Иши битибди-да.

— Йўғ-э,— бош бухгалтер Қодиржонга қовоқларини осилтириб қараб қолди. Кейин, «Ҳеч нарсага тушунмадим» дегандек, лабини бужмайтириб, столи устидаги чўтга қўл чўзди.

Қодиржон ҳафсаласизлик билан тортмани очиб, ишларини қўлига олди, чақ-чуқ қилиб чўт қоқаётган бош бухгалтерга, столга бағрини бериб бирдаста фактурани санаётган ёрдамчи ҳисобчига тикилди. Қўли ишга бормасди...

3

Шу пайт ҳовли томонидан шарпа кўринди. Қодиржон ўгирилиб қаради. Идора эшиги олдида тоғаси Низом билан Тоҳиранинг отаси Раҳмат турардилар. Раҳмат Низом тоғага қандайдир гапларни тайинлаб, кира қолинг ичкарига, дегандек елкаларидан итариб пайпаслар, Низом эса қўлини пахса қиларди. Кўп ўтмай Низом очиқ эшик тўғрисидан Қодиржонга рўпара бўлди. Уни бош бухгалтер ҳам, ёрдамчи ҳисобчи ҳам кўра олмасди. Низомжон ака Қодиржонни боши билан бу ёққа чиқ, деб имлади. Қодиржон қоғозларининг устига газета ташлаб чиқди.

— Бир гапим бор эди,— Низом атрофга олазarak бўлиб холироқ жой изларди. Комсомоллар хонасида ҳеч ким йўқ экан. Низом ака у ерга ўзини олди. Кетидан

Қодиржон кирди. Тоға эшикни орқаси билан бекита туриб:

— Жиян, ўзимиздан чиққанлигингни мана, асқотадиган жойи келди,— деди.

— Нима гап экан?— оғзига тикилди Қодиржон.

— Раҳматжонни биласан-у, Раҳматжон! Баҳоси йўқ одам. Бурноғи йили Россияга мол олиб борганда шу бечоранинг бўйнига озроқ қарз тушганди.

— Кўриб эдим. Озроқ эмас, бир минг тўққиз юз сўм.

— Бу одамнинг колхозга бир минг тўққиз юз сўмдан кўпроқ хизмати сингган. Кечиб юборишса ҳам бўлар эди-ю, ҳа майли, у ёғи бир гап бўлар... Сен ҳозирча бу ёғини бир бало қилгин.

— Нимасини?— тоғасига тушуна олмай қолди Қодиржон.

— Эрталаб прокурор раисга телефон қилибди: эски йилги қарзини тўламаган дўкончи растратчиларнинг рўйхатини юборинг,—дебди. Жиян, сен бир эвини қилиб шу Раҳматнинг актини олиб қоласан-да!

Қодиржон тисарилиб бориб столга ўтирди. Тоғанинг кўзлари сичқонни чалғитаётган илоннинг кўзларидек жалангларди. У кўпни кўрган одам, оғзи куймаса, оловни ейдиганлардан. Раҳмат аканинг гарданидаги қарз ҳам оз эмас. Бу иш вақтида терговчига ошганида ёмон бўларди-ю, лекин собиқ «Қизил юлдуз»нинг раҳбарлари юз-хотир қилишган-да. «Бўлар иш бўлибди, майли, ҳаммамиз бир одаммиз, қарзни тўлаб қутилсин» дейишган. Шунга ҳам мана бир йил бўлиб қолди-ю, қарзни тўлаш Раҳматнинг хаёлига келгани йўқ.

— Мен, қандай қилиб эвини қиламан,— деди Қодиржон.

— Қарз дафтари сенда туради-ку, ҳойнаҳой қарздорларнинг рўйхатини ёзиб бер, деб раис сенга буюради. Шунда Раҳматжонни рўйхатга киритмайсан-да, бу ҳеч

гап эмас!— Қодиржоннинг тепасига келиб, энгашиб олди тоға.

— Билиб қолиб, сўраса-чи?— ерга қараб ўтирарди Қодиржон.

— Раис янги одам, қаёқдан билади, ўн-ўн беш қарздорнинг рўйхатидан палончи тушиб қолмадимикин деб қараб ўтирармиди. Мабодо билиб қолиб сўраганда ҳам, менга қарашли одам, уч кун ичида тўлайман, деди, десанг вассалом! Бош бухгалтерингдан сира ғам ема, уни пишитиб қўйганмиз.

Қўлга тушишини сезган ўғри ўзини қил кўприкка уриб, борини таваккалига тиккандек, тоғалар ҳам жон талвасасида ўзларини янги жинойт ўтига урмоқда эдилар. Бу қарзнинг таги анча ишларга бориб тақаларди. Қолхоз қўшилмасдан бир йилча бурун «Қизил юлдуз» ўзининг экспедитори Раҳмат акага бир вагон узум, икки вагон тарвуз, яна аллақанча сабзавотни бериб, Урал томонлардаги бозорларга олиб бориб сотиб желишни топширганди. (У вақтларда колхоз узоқ бозорларга молини ўзи бемалол юбораверарди.) Раҳматга ёрдамчи қилиб ферма бошлиғи Низоми ва Яраш номли собиқ колхоз дўкончиси қўшиб жўнатилганди. Улар молнинг анча қисмини сотган-у Тошкент нархида уч минг сўмлик мол бузилиб кетди, ташладик деб акт кўтариб келишган...

Бу актга биров инонди, биров инонмади. Наҳотки шунча нарсани ачиб-сасиб кетади? Лекин нима бўлди-ю, бу масала правлениега ҳам қўйилмай, вақтида талаб қилиб қарз ҳам ундириб олинмади, бугун-эрта билан қолиб кетди. Бу орада колхоз қўшилиб, қарздорлар яна тинчлана бошладилар.

Сабзавот ва мева Раҳматнинг номидан юборилган, уни колхознинг асосий жавобгар вакили деб билингани учун қарз ҳам, актлар ҳам ҳаммаси унинг номига ёзилган экан. Шундай қилиб бу орада Раҳматнинг ўзи ва

қизи ишлаган бир йиллик меҳнат кунига 1.100 сўм пул чиқиб, колхоз уни қарз ҳисобига босиб қолибди. Қолгани гарданида. Қодир бу актлар тагида катта қаллоблик борлигини одамлардан эшитганди. Бир талай фактура қоғозлари, актлар, кассага ўтказилган пул ордерлари ва бошқа ҳужжатлар ҳаммаси бир папка бўлиб унинг қўлида турарди. Уни сўраса, раисга ёки бош бухгалтерга бериши мумкин эди. Тоға прокурорнинг номини ва Раҳматнинг қарзини тилга олиши биланоқ, Қодирнинг кўзи олдига Тоҳира келганди. Тоғани албатта унинг отаси юборган. Севикли қизи Қодирнинг бу: «Мен қандай эвини қиламан»ига нима дейди?! Бунинг устига, тоға унинг орқасида яна қанча қариндош-уруғлар унга қараб туришибди. Тоға хотини томондан Раҳматга узоқ бўлса ҳамки, қариндош. Тагини ҳисоблаганда, бутун колхоз одамлари уруғ-аймоқ бўлиб бир-бирига чатишиб кетган. Улар нима дейишади? Ўз қариндошининг ёнини олмадингми, дейишмайдими?! Тоға ҳам ахир бу ерга шуларни назарга олиб келган-ку! Лекин, унга қулоқ солса, айтганини қилса, кўпчилик колхозчилар нима дейди: «Ҳақимизни бир кўзбўямачи шилиб кетаверадими-ю, ўқитиб, инониб хизматга қўйган одамимиз ўз мансабидан фойдаланиб, юлғични ҳимоя қиляпти, диёнатини ютляпти» демайдими! Колхоз шундай ошна-оғайнигарчилик, хешу ақраболик деб ўз нафсини кўзлаб кетганларнинг жатига чўкиб ётибди-ку! Ошна-оғайнибозлар колхозни кўтариш ўрнига кўпроқ ундан ўзлари учун ёғли думбани каттароқ юлиб олиш ҳақида ўйлашади-ку! Нима, энди Қодир ҳам юрагидаги соф интилишларни четга йиғиштириб, «сен менга тегма, мен сенга тегмай» қабилида яшайвериш учун юлғичларга шерик бўлсинми? Шу йўл яхшими? Бу бармоғининг кессанг униси оғрийди!.. Қодиржоннинг бутун хаёллари остин-устун бўлиб кетди. Ростки, у колхозга келганидан бери шундай

рухий тўлғоқлар тўлқинида яшарди. Қай соҳилга ўзини
отишни билмасди! Ҳозир ҳам шундай бўлди. Тепасида
тикилиб турган тоғасига зўрға кўзини кўтариб қаради-ю,
бошини чайқаб қўйди. Анчадан кейин:

— Бўлмайди, тоға, бўлмайди, мен бу ишни қилол-
майман,— деди.

— Нима?! — тоға сапчиб тушди.

— Яхшиси, уддалай олса, бугун-эрта пулни тўласин.

— Нима, бир вақтлар ачиб кетган узумнинг пулини
ҳозир у қаердан олади?!

— Бўлмасам уни яшириб қолдириб, нима қилмоқ-
чисиз?!

— Кейин бир гап бўлар, правлениега қўйдириб, кеч-
тириб юборамиз. Акти бор-ку ёнида!

Қодиржон тоғанинг чақчайган кўзларига тик қаради.

— Бўлмайди,— деди.

— Нима?— жиянини еб қўйгудек бўлиб тикланди то-
ға.— Сичқон ғажиб кетган актдаги қарзга нега бунча
юрагинг куяди, тихирлик қиласан сен, бола! Ёки Асад-
пасатга ўхшаган битта-яримта ҳақиқатпараст сени пуф-
лаяптими-а! Кўзингни оч! — дағдағага ўтди Низом.

— Мен гўдак эмасман, кўзим очиқ, ҳамма нарсани
равшан кўриб турибман.— Киприкларини қоқмай тоға-
нинг кўзига кўзини қадади Қодир.— Асад ака асл одам,
унга тил теккизманг!

Тоға унга сари ёниб кетди:

— Гўдаксан, кўзингнинг юмуқлиги шу, кимнинг қа-
нақалигини билмайсан. Асад колхозда бир вақтлар туп-
па-тузук дўкон очиб, кассага пул тушириб турган одам-
лар бошига қанақа туҳматлар ёғдирганидан беҳабарсан,
галварс! Асл одам бировга ёмонлик қиладими?!

— Биламан, ҳаммасини биламан,— деди совуққонлик
билан Қодир.— Раҳмат аканинг қарзи учун сиз нега бу
даража куйиб-ёнаётганингизни ҳам, Сибирга у билан

бирга борганларингизни ҳам биламан. Ҳа, асл одам яхши билан ёмонни, ўғри билан тўғрини фарқ қилади!

Тоға бежоланиб қолди. Жияннинг бу гапини биров эшитиб қоладигандек, ҳеч ким йўқми деб атрофга аланглади. Лабларини тишлаб, жиянини ғажигудек бир важоҳатда депсинди, қўлини пахса қилганича Қодирни яна гўдакдан олиб, гўдакка солиб, хонада у ёқдан-бу ёққа бориб келаверди. Унинг гапи Қодирнинг қулоғига кирмас, шаҳарлик Одил билан борганларида Тоҳиранинг бетоқат питирлаган қиёфаси, ғазабли қарашлари кўз олдида нари кетмасди. Орада шундай бемаъни қарз ғалваси чиқиб турганида унинг эшигида совчиларнинг изғиб қолганини, онасининг уларга олти қулоқ бўлиб тикилганини қаранг! Лекин барибир, қизнинг қалби менда, калит менда-ку! Ўзига таскин берарди Қодир.

Худди шу пайт ҳовли томондан партком Асаднинг кимгадир қаттиқ-қаттиқ гапиргани эшитилиб қолди. Қўпириб ҳамлага ташланаётган тоға тўсатдан пасайди, деразадан ҳовлига мўралади. Кейин овозини секинлатиб дағдаға қилганича эшик томон шошиб юрди:

— Айтганимни қилмай кўр-чи, кунингни кўрасан! Ҳали авлодимиздан бировга чоҳ қазиган одам чиққан эмас, қадамингни ўйлаб бос, бола, олди-орқангга қара!

У Асадга дуч келиб қолишдан кўрқди шекилли, клубнинг орқа эшигидан чиқиб кетди. Қодир бухгалтерия хонасига қайтиб кириб келаркан, бош бухгалтер ишидан бошини кўтариб нечундир:

— Қаёқда эдинг?— деб сўради.

— Ташқарида эдим,— деди Қодир деразани очиб,— баҳор ҳавоси, тоза ҳаво бирам яхши, айланиб келдим...

Бош бухгалтер ниманидир билиб олмоқчидек кўз-ойнаги тепасидан Қодирнинг юз-кўзига узоқ тикилди.

Бир жуфт мусича ҳар йили баҳорда Одилхонларнинг айвонидаги қалин тўсинлар орасига ин қўяди. Она мусича ёзда икки-уч жуфт жўжанинг қанотини қотириб учиради. Қишга боргач, ўзи ё мушукка ем бўлади, ёки совуққа қотиб, бўғотдан тошдек думалаб тушади. Эндиги йили баҳорда эса яна бир жуфт мусича худди ота-оналари ўрмалаб ўтган тўсинлар орасидан бориб, эски жойга ота-оналари ясагандек қилиб ин ясашади, бола очиб учирма қилишади. Ҳар йили шу ҳол такрорланади. Одилхон уларнинг ҳар йили тумшуғида дон ташиб жўжа боқишларини кузатар экан, қуш инида кўрганини қилади деб шунини айтар экан-да, деб қўйди.

Бурноғи йили ёзда она мусичалар болаларини энди-гина учирма қилиб, инидан олиб чиқа бошлаганда, Одилхоннинг чолу кампирлари ҳам ҳаракатга тушгандилар.

— Ўғилни уйлантириб қўйиш ота учун ҳам фарз, ҳам қарз,— деган эди дадаси.— Катта ўғлимиз мана худога шукур, уйли-жойли бўлиб, ўзидан тиниб қолди. Энди кўзимиз тириклигида кенжамизнинг ҳам бир бошини икита қилиб олсак.

— Қани энди,— деди кампирнинг чеҳраси ёришиб,— Ўғлингиз шу бугун уйлантириб қўйсангиз, шу бугун йўқ демайди.

Ота калта соқолини бармоқлари билан титкилаб-титкилаб қўйди. Она ўз дарди-ғамига кўчди.

— Катта келинингизни бошқа қилиб чиқардингиз-юбордингиз. Ҳовлингизда яна ёлғиз ўзим қолдим. Ахир менга ҳам супурар-сидирарга, куйдирар-пиширарга битта-яримта дастёр керак.

Ота тўғри деганидай бош тиртди қўйди.

— Майли, қиз топ.

— Қиздан кўпи бор эканми,— енгини шимарди она.

Шу кундан бошлабоқ кампир паранжини қийшиқ ёпиниб ўғлига қиз қидиришга тушди.

Бу вақтда Одилхон қишлоқ хўжалик техникумининг охирги курсида ўқир эди. Тақсимот пайтида акаси укасини яқин, қишлоқ райони бўлими ихтиёрига ёздириб қўйди. (Бўлимдагилар аниқ ишни таклиф қилиша олмади-ю, бизнинг рўйхатимизда турсин, яқин орада бирорта колхоздан ўрин чиқиб қолса, юборамиз дейишганди.) Мана шундан бери Одилхоннинг уйдагилар қиз қидиришади. Онанинг кавуш сургаб кирмаган тешиги, қоқмаган эшиги қолмади. Бир қиз онанинг дидига ўтирмаса, иккинчиси ўғлига ёқмасди. Учинчи қиз яхши бўлса ҳам, ҳовли-жойи маъқул бўлмай, она «Ўғлим куёв бўлиб кириб борганга яраша данғиллама жойга кирсин-да», деб айнаб келарди. Шу орада нима ҳам бўлди-ю, Ярашхон ака колхозда дўкон очган йили омборчи бўлиб ишлаган дўсти Раҳматнинг бўйи етган қизи борлигини эслаб қолди. Эртасигаёқ у қизини ва туриш-турмушларини кўриб келиш учун хотини билан катта келинини юборди. Улар Раҳматларникидан оғзи-қулоғига етиб қайтишгач, индинига украинча гулли кўйлак устидан бастон костюм кийиб, қўқон дўппини чеккага қўндириб олиб, Одилхон қишлоқ сари «район одами» бўлиб жўнагандилар...

— Ўғлинг маъқул қилса бўлди, Раҳмат сирдош оғайним, бориб ишни бир галда пишириб келаман,— деди Ярашхон ота. Одилхон қизни ёқтириб қайтди.

— Темирни қизигида бос, деган,— деди ота шайланиб.— Юлдузи юлдузига тўғри келиб қолганга ўхшайди. Бугунги ишни эртага қолдириб нима қилдим. Эртами-индинга яна хотинлар тугун-пугунини кўтариб бориб, ҳай овсин, сизларникига совчиликка келдик, деб чўзилиб

юргунича, бугун ўзим шинпа бориб кела қоламан,— деди...

Одилхон гоҳ уйга кириб, гоҳ кўчага чиқиб, отасининг йўлини пойлади. Кунботарга яқин ота қўлида кичик тугунча билан қишлоқ автобусидан тушди.

— Бўримисиз, тўлки?— деди кампир, у ҳовлига қадам қўймасиданоқ.

— Ҳеч бўри бўлган вақтимиз ҳам бормиди...— деди узунчоқ юзлари ёришиб эр. Аммо ечиниб келиб айвон четига чўнқайгач, у кафтларини ишқаб қолди. Одилхон уйда деразанинг олдида дўпписининг кизагини тортган бўлиб, қулоғини динг қилиб турар эди. Отасининг бугунги енг шимаришларидан хабар топиб, аллақачоноқ етиб келган ака айвон устунига суянганича отанинг оғзига тикилганди. Она ҳам ҳовли юзида чап муштини бўксига тираганича эрининг батафсил жавобини кутарди.

— Раҳмат дўстим бола-чақасининг бахтига ишқилиб омон бўлсин. Тунов куни сизлар борганларингиздан кейиноқ эр-хотин гаплашиб, гапни бир ерга тиндириб қўйган экан. Майли, Ярашхон ака, сиздан бир эмас, ўнта қизим бўлса ҳам аямайман, қизимни берсам сизникидек жойга бераман-да, ўзимизникисиз, деди қуллуқ қилиб. Лекин ҳозирча битта лекинлик ишим бор, деб ер чизиб қолди бечора.

— Нима лекини бор экан! — отага томон энгашди ака. Одилхон ҳовли томонга бўйнини чўзди.

— Бечоранинг бўйнига озроқ қарз тушиб қолган эди. Ўша қарзни бугун колхоз қистаб қолибди. Ҳатто йўлда бошқа бировдан эшитишимча, икки-уч кун ичида бермасанг, ишингни прокурорга оширамиз, дейишибди. Оғайним бечора шунга боши қотиб, ўн беш кун бурун келганингизда ҳам ўша куниеқ фотиҳасини қилиб, бир ҳафта ичидаёқ ўраб-чирмаб бериб юборган бўлар эдим.

Энди Ярашхон ака, шу бошимдаги галваларни бир ёқлик қилгунимча ярим ой қараб турасиз, деди.

— Унгача фотиҳа қилиб қўя қолайлик демабсиз-да! — деди ака.

— Бунга ҳам айтдим. Лекин Раҳмат, ҳозир кўнглимга қил ҳам сиғмайди, сиз менга инонаверинг, деди. Хўп, менинг бахтим сенинг бахтинг, фалокатдан қутулиб ол, — дедим.

Ота сиртдан сир бой бермасди-ю, ичини ит таталаб борарди: «Қасофат, сени тезроқ тинчитиб қутулиб қўя қолай деб бориб, галвага тумшугимдан илиндим-а! Раҳматнинг иши ўнгиб кетсин-да ишқилиб», дерди ўзича ўғли Одилга хўмрайиб-хўмрайиб қараб.

Аслида бундай бўлганди. Сибирга Раҳмат бош, Низом, Яраш — уч киши колхознинг уч вагон молини олиб боришди. Борган кунлариданоқ бозор юришиб кетди. Ҳар куни қўллари-қўлларига тегмай, Тошкент бозорида қирқ-эллик тийиндан зўрга сотиладиган узумни икки сўмдан, килоси ўн беш тийинлик тарвузларни эллик тийиндан пуллашди. Чамадон-чамадон пул: кўп қисмини почта орқали колхоз кассасига жўнатишди ҳам. Шунча молни олиб келиб, пул қилиб, ҳаммасини колхозга жўнатамизми, ярмини ўмарсак ким билиб ўтирибди? — деган фикр туғилди Ярашда. Бу дардини у Низомга айтди.

— Қандай қилиб ўмариб бўлади, йўлини айтинг, — деди кўзи ёниб юрган Низом.

— Сен Раҳматни кўндир, мен йўлини топаман, — деди Яраш. Раҳматни олдин Низом, кейин Ярашнинг ўзи йўлга солди. Экспедиторлигида унча-бунча эгри ишга қўл уриб юрган Раҳматнинг ҳам ичи куйиб турган экан. Яраш бозор паттачисига бир оз пул тутқизиб, акт ёздирди, унда молнинг бир қисми бозор касод бўлиб ўтмай қолиб, сасиди, деб дўндириб кўрсатди. Бу актга пул қис-тириб бозор бошлиқларининг ҳамда ахлат ташувчи шо-

ферларнинг қўлини қўйдирди. Даста-даста пул орада бўлинди. Албатта кўпроғини ишбоши Раҳмат олди. Ярим вагонча тарвуз ва қисман узум пулини бозорда молни сотиб келганларидаёқ Низом билан Яраш чўнтакка урганди. Раҳмат уларга ғиринг деяолмади. Шу билан улар бошқа бозорларга бориб келганларга қараганда биз яхши пулладик, мана ярим молни яхши пуллаб келдик, лекин ачиган-сасиган узум, тарвузлар бизни роса қийнади, деб кириб келдилар...

Нима қилсин? Маҳалла-кўйда Яраш номи Ярашхон қорига айланиб, мачитга ҳам домла-имомлар қатори кириб-чиқиб, тўй-маъракаларда тўрда тилини бир қарич қилиб юрганида, энди яна эски кир ўранинг оғзи очилиб шарманда қилмаса эди.

Раҳматнинг ҳам ҳоли тангга ўхшайди, ҳоли танг бўлмаса, бу қарзда «хизматингиз» бор, энди қимирланг, деб томоқ қирмас эди. У шу гапни Низомга ҳам айтибди: «Бу ёғини энди икковларингиз тинчитинглар, бўлмаса, қамоқни ҳам бўйнимга оламан-у, сизларни ҳам омон қўймайман», дебди. Феъли айниганга ўхшайди. «Энди ўзини четга олган ҳам номард, шу Раҳматнинг қизини олмаган ҳам. Қизига яхшигина мол қилган, дейдилар. Эҳ-эҳ, не туйнукларни кўрмаган бош шу арзимаган ғалвани ёпди-ёпди қилишдан қўрқиб, шунча нақд дунёни бой берадими?! Йўқ, асло! Молу дунё, бойлик— фароғат калити-ку! Ахир, бутун умрини бойлик, бойиш йўлига тикмадими! Ҳаёт жилвасини, умр файзи-ю, бахт қушини шу бойликларнинг мавжида кўрмадими! Лекин қандай тинчитса бўлади. Лорсилламай кетгур Низом ҳам шу бир гўдак жиянини йўлга сола олмапти-да! Э, сатқайи савлат-эй.— Даладан шаҳарга қайтиб келгунича минг хил фикрга борганди Яраш. У ғалвани тинчитилишининг миллион хил йўлини излаганди. Колхоз идорасидаги одамлар бу қарзни пайқамай турганида енг ичида гум

қилиб кетиш ҳеч гап эмас эди-ю, лекин дўстинг мингта, душманинг битта бўлса ҳам қўрқ деганлари бежиз эмас. Қолхоз активлари орасида Ярашнинг душмани бор. Бу — илгари колхозда бригадирлик қилган, Яраш дўконида ўғринча мол сотяпти деб уч-тўрт човит солган Асаддир. У фалокатнинг келиб-келиб шу нозик пайтда колхозга партком бўлиб қолганини айтмайсизми? Ҳам партком, ҳам бир қолоқ бригаданинг бригадирлигини олганмиш. Яраш ҳеч кимдан қўрқмаса ҳам, шу Асаддан қўрқарди. Ёмон ўлди деса инон, тузалди, деса инонма деган-ку ахир. Шум-шумлигини қилмай қўяди, деб ким айтди.

Ота дўпписини олдига қўйиб олганди. Она чолининг гап чайнашини кўриб буралар, тажанг бўларди.

— Уни кутиб ўтирамизми? Ўша савил фалокати икки-уч кун ичида битмас эканми?— Енгини ташлаб, ошхонага кетатуриб деди она. Одил эшикни тарақлатиб очиб ҳовлига чиқди. Ота қовоқларини осилтириб, бир ўғлига, бир хотинига қаради. Уларга қўлини силтаб, ўдағайлашга чоғланган эди ҳамки, катта ўғли чалғитди.

— У иши бир ой, ярим ойда битмаса нима бўлади? Ўзи ҳам қалтис иш экан. Мабодо лип этиб, тойиб кетса, нима қиламиз,— отага юзланди,— кутиб-кутиб оҳ-воҳига шерик бўламизми?!

Ота дўпписини ёнига олиб қўйди. Дўнг пешонасини кафти билан ишқади:

— Ўзи ҳам шу томонларидан чўчиди шекилли, раисимизга сирдошроқ бўлган бирор таниш-панишингиз йўқми, гаплаштириб берсангиз, девди.

— Сиз нима дедингиз?— ҳовлида турган еридан гап қотди Одил.

— Нима дер эдим, қудалашадиган одаммиз, қараб турмайман, иложини қиламиз... Янги гап топган замоним сенга етказаман,— дедим.

— Химм,— чимирилиб қўйди катта ўғил.— Бир ҳисобда яхши айтибсиз. Ҳам яқин танишингиз, ҳам бир томони мана эрта-индин қудалашамиз деб турган бир қариндош. Яхшилик ерда қолмайди.

— Ғалвасини қандай қилиб тинчитасиз!— ҳовлида турган жойида даҳани очилди Одилнинг.

— Сабр қил, ўғлим, сабр қил,— деди Яраш босиқ овозда.— Битар ишнинг бошига — пирлар келар қошига, ажаб эмас тез чораси топилса!

— Э, ука,— деди ўрнидан қўзғалиб ака,— ҳар қандай тўғри қўл авлиё амалдорингнинг ҳам орқасида қаттиқроқ тегиб кетса узиладиган нозик ипи бўлади. Шунақасини топиш керак, топамиз ҳам. Мен у Саъди акани яхши танийман.

— Ҳа, баракалла, ақлингга балли, ўғлим,— ёришиб кетди Яраш.

Шу пайт айвон тўридаги тўсинлар орасига ин қўяётган мусичалар тумшуқларида хас билан ходалар устидан ўрмалашиб ўтиб қолди. Бирининг тезаги деворга суяниб ўтирган Ярашнинг ялтироқ пешонасига чали этиб тушди. Ота бошига тушган ахлатни қўли билан ушлаб кўрди.

— Э, қуриб кеткур, сенга ин қўйишга бошқа жой қуриб қолганмиди, падарингга лаънат,— ёнидаги дўппини қўлига олиб, қушларга қараб силкита бошлади у.

— Ҳай, дадаси, қўйинг, қўйинг, нима қиляпсиз Маккаю Мадинадан келган табаррук қушни безовта қилиб,— деди она.— Ахир ота-оналари бултур бола очган жойига ин қўябди булар ҳам. Ҳайдаманг, гуноҳ бўлади!

Ота кишт-киштлар, она юлқиниб уни шаштидан қайтаришга уринар, қўл етмайдиган жойга қўниб олган қушлар қараб-қараб қўярдилар. Ўғиллар орқаларини ўгиришиб олганича пиқиллашиб кулишарди..

ИККИНЧИ БОБ

1

Тоҳира парникдан қош қорайганда қайтди. Ойиси билан дадаси ҳовлида супа четига омонатгина чўнқайишган, гарданларини эгиб гаплашиб ўтиришарди. Дадаси кафтлари билан пешонасини чангаллаб олганди.

Қизи эшикдан кириши биланоқ она кўйлагини қоқиб, ўрнидан турди.

— Келдингми, қизим, — деди у Тоҳирага бошдан-оёқ тикилиб. Она қизига илгари ҳеч бунақа қарамаганди: қизининг чиройли елкаларига, соч ўримига, бўйин бермай чеккаларида буралган қоп-қора жингалакларига боқиб, кўзларининг юлдузи жилваланди. Қиз уйга кирар экан, она орқасидан унинг белига тушган қалин қоп-қора сочларига, самбитдек келишган қаддига тикилди, кўз тегмасин, туф-туф, — деб қўйди.

Ота индамай ўрнидан туриб кўчага чиқиб кетди. Тоҳира уйдан кийимини алмаштириб чиқди. Уйда киядиган одмигина кўкиш кўйлаги ҳам қизнинг тўлишган

қаддига ярашганди. Илк баҳор офтоби қизартирган кулчадек юзлари, чарақлаб турган тим қора кўзлари, ҳатто ўзига ярашадиган даражада хиёл пучуққина бурни ҳам бошқа кийимда янгича латофат кашф этганди.

— Парникка бегона одам бормадами?— ўчоқбошидан кулинқираб овоз қилди Муслима ая. Қизнинг қошлари кўтарилди. Бир нафас жавобсиз туриб қолди. «Рост гапиряпсизми?» дегандек кўкрагини ушлади. Кейин бўшашиб супа четига ўтирди. Она яна овоз қилди.

— Гўшт кўрмаган кучукка ўхшаб кўзини лўқ қилмай ўлсин, борди,— деди қиз овозини чўзиб. У мол-ҳолларга қарашни мўлжаллаб уйдан чиққан эди. Онасининг саволи томир-томирларини бўшаштириб юборди. Тунов кунни иккита аёл кўча эшикда уни учратиб, одам кўрмаган маймундек бақрайишганда ҳам, бугун парникка борган олифта йигит тикилавериб жонини ҳиқилдоғига келтирганда ҳам, «ўзини тутолмай йилт этганга ағрайерадиган аҳмоқлардан булар», дейишдан бошқа хаёл бошига келмаганди. Онасининг саволи кўз олдини қоронғилаштириб юборди. У Қодиржон ўзимга ҳам, уйдагиларга ҳам жуда муносиб йигит, илми ҳам, одоби, ақли ҳам мақтаса мақтагудек. Вақти келганда дадам ҳам, ойим ҳам тихирлик қилмайди,— деб ўйлаб юрарди. Ҳаётим текис оқади деб хотиржам эди. Томдан тараша тушгандек онаси нима деди ўзи?.. Улар ўзларининг бобокалонларидан боболарига, ундан оталарига, оталаридан мана ўзларига расм бўлиб ўтиб келган одатга кўра, Тоҳирадан сўрамаёқ ишни пиширишган, ундан кейин сўлагинг оқмай ўлгур оёғини олти қилиб парникка келган... Тоҳира ошхонада қозон-товоқлар устида куйманаётган онаси томонга қараб-қараб қўйди.

Она капкир билан мошкичири қирмочини кўчираар экан:

— Ҳадеб қарайверган бўлса, қизим, ёқибсан-да, ёқибсан,— деди.

Тоҳира ранжиди. Қодиржонни кўрмаганида, сев-маганида онасининг гапига балки қулоқларигача лавлагидек қизариб, кулиб қулоқ солармиди, ичида «кўнглимдагидек келишган йигит экан, дўпписининг бир четидан жингалак қилиб чиқариб қўйган сочлари бирам ярашганки ўзига» дермиди...

Қодиржон билан учрашгунга қадар Тоҳиранинг бошида севги ҳақидаги ҳар хил тушунчалар чувалашиб ётарди. Бир вақтлар ёшлигида намозхон кампир бувиси «яхши кўриш, севиш—бузуқлик, ҳаром-ҳариш донлашиб юриш бўлади, бир пиёла суву, бир лаган ош билан ни-коҳ ўқитиб, покиза бўлиб юз кўришмагандан кейин, одам бўлиб қаёққа борди унақалар...» деган гапларини кўп эшитганди. 9-синфда ўқиб юрганида 10-синфда ўқийдиган бир йигит билан қиз севишиб қолиб, бир-бирларига ёзган хатларини ўқитувчилар қўлга тушириб, уларни шарманда қилганларини ўз кўзи билан кўрганди. Бунинг устига, дадаси ҳам унга инонмагандек, қаёққа бординг, қаёқдан келдинг, нега кеч қолдинг, кимлар билан бирга эдинг, дея ҳар қадамида тергаб туради. Шуларнинг оқибати бўлса керак, Тоҳира йигитлардан ўзини олиб қочиб юрар, ҳатто дугоналари бир-икки гал: «Палончи сени яхши кўриб қолибди»,— деганларида, уларни жеркиб ташлаганди.

Йиллар ўтди, мана, колхоз бирлашди-ю, Қодиржон рўбарў келиб қолди. У билан илк учрашган вақтларида кўп қизларда бўладигандек, «келишган йигит экан» дегандан бошқа фикр етти ухлаганида тушига ҳам киргани йўқ. Ҳатто Қодиржонга тикилиброқ қарагани ҳам ийманadi. Ҳар куни эрталаб одатдагидек идорага чиқди. Кун бўйи бир хонада ўтириб колхоз мулкларини ҳисобга олишди. Гоҳ-гоҳда дафтар қўлтиқлашиб, фермага, омборга бирга боришди. Ҳамжиҳатлик билан яхши ишлашди. Одамларнинг кўнглига тагин бирор гап келиб

юрмасин деб, кўпинча Қодиржондан ўзини четроқ олиб юрди ҳам. Аммо, бора-бора Қодиржондан ўзини қанчалик четга тортишга уринса, кўнгли унга шунчалик кўпроқ интилаётганини сезди. Баъзан бошқа-бошқа жойда ишлашга тўғри келиб, уни бирор кун кўрмай қолса, юраги кумсади, кўргиси келаверди. Кўпинча тунлари ҳам юлдузга боқиб уни ўйлаб чиқди. Қодирнинг номини эшитса ёки овози қулоғига чалинса, юраги «шиғ» этиб кетадиган бўлди. «Севиб қолдимми, ростдан севдимми-а, севги шундай бўладими, вой ўлмасам, одамлар эшитса нима дейди», деган хаёлларга борди. Қодиржоннинг олдида хизмати, одоби буюрганидан бошқа қилиқ қилмади. Аммо Қодиржоннинг баъзи агроном ва ўқитувчиларга ўхшаб, ўзини баланд тутмаслигини, ҳамма билан ҳам юракдан жуда самимий ва дўстона гаплашишини, ишга доимо бажону дил берилишини, одамларга меҳрибонлигини бир-бир меҳр ипига тизиб борди. У доим шу йигитнинг руҳи билан яшайдиган бўлиб қолди. Охири, «одамлар гап қилади, онам билса, эрсираб қолдингми деб, сочимни битталаб юлади», деган андиша пардаси чок-чокидан сўкилди. Севги ғолиб келди. Юрагини Саври опага очди... Шундан бери борлиқ минг жилва қучоғида боқар эди унга. Аммо ҳозир кутилмаганда ҳиқилдоғидан хиппа бўғилди, ғижимланди. Бошидаги рўмолини сидириб олиб, қўлида бураб эзганича, қотиб қолди. Она ошхонадан қарабоқ қизининг кайфиятини пайқади. Буни кўпчилик қизларнинг тўй дарагини эшитгач, ярим қўрқув, ярим қувонч аралаш қиладиган безанглаши деб билди, ошхонадан чиқди.

— Сенга шипшитиб ҳам қўйолмовдим, қизим.— Юмшоқ гапирди она.— Тўсатдан келиб қолишди. Қанақа одам экан ўзи, менга қарайверади деган деб ҳайрон ҳам бўлгандирсан-а!

— Ҳайрон бўлдим эмас, тикилишидан номусга ён-

дим.— Қизнинг овозидан хафалиги сезилиб турар эди. Она ялпизлашга тушди:

— Сенинг бахтингни ўйламасмидик, қизим! Ёмон жойни сенга раво кўрармидик? Аданг яхши биладила, тагли-жойли, топармон-тутармон одамлар. Куёв ўқиган йигит экан...— Она куёвнинг яна анча-мунча сифатларини санади, аммо бу гаплар Тоҳиранинг қулоғига кирмас эди. У индамай боққа чиқиб кетди. У ерда молларга қараган бўлди. Қайтиб кириб, кўчадан тўполончи укаларини чақириб келди, юз-қўлларини ювди, кийим-бошларини янгилади. Илиқ баҳор шамоли ҳали уйқудан кўз очмаган боғларни, мевазорларни қитиқлаб кезиб юрар, Тоҳираларнинг ҳовлисида янги қурилган уйга таъзим қилаётгандек эгилиб ўсган кекса олма новдаларини бетиним силкитар, майса ҳиди димоққа уриларди. Укалари шўхлик қилишар: бири ёстиқни от қилиб миниб олиб кишнар, иккинчиси радиони баланд қилиб, гир айланиб ўйнар, учинчиси курсининг устига чиқиб ирғишларди. Тоҳира уларни уришиб берди. Бари бир, тўполон тинмади. Шу орада дадаси кўчадан қайтиб келди. У Тоҳиранинг қалбидагиларни билиб қолиб, «ҳали сиз шунақа йўлларга кирганмидингиз», дея ичдан бўғилаётгандек, ёнаётгандек, қовоғини кўтармади. Она овқатини сузиб келди. Тўполончиларнинг ҳаммаси яна ўшандай қийқириж билан курси атрофига ёпирилишди. Овқат устида она:

— Ҳа, дадаси, гапга кирдими?— деди кўрқа-писа.

— Йўқ,— деб бош чайқади ота. Кейин:— Бор будшудимни сотсам ҳам тўлаб қутулиб қўяқолар эдим-у, лекин...— У ямланиб, қизига сездирмай қараб олди. Она буни тушунди: бунга не ниятлар билан қилинган молни сотиб бўлармиди? Ота сотмайди ҳам. Қиз сеп билан чиройлик-да. Моли кўп келиннинг тили узун бўлади. Ота-бувадан қолган удим-ку бу!

Она нечукдир шуларни ўйлаб лабини нохуш буриб қўйди. Бир эрига, бир Тоҳирага қараб, чимирилди. Улар қиз севгисидан беҳабар эдилар.

— Қуриб кетсин, ўқиган, эсли-ҳушлигина бола экан деб ҳавасим ҳам келиб юриб эдим-а, унга! Одам боласининг ичидагини билиб бўлмас экан-да! Тоғасининг гапини ерда қолдирибдимики! Бундай одамдан алҳазар! — Четга қараб уф тортиб ҳам олди она.

— Янги-да, ўзидан қўрққан у ҳам.— Бошини кўтармади ота. Тоҳира гап нима ҳақида кетаётганига тушунмади. У ишга саҳарлаб чиқиб кетгани учун уйларида бошланган янги ғулғуладан беҳабар эди.

— Қўрқмай ўлсин, кетини ўйламайдими! Бир жасдининг одамимиз, нима қиламан мен бировга жабр қилиб, кейин юзига қандай қарайман демайдими,— лаби-лабига тегмай бобиллади она.— Ўзининг одаммаслиги-да бу! Институтни битириб келдим, колхозда амал тегди, кимсан экономист Қодиржонман, деб димоғ пайдо қилиб, кўнглига келганини қилаверармиди одам бўлса?! Ёнидан кетармиди? Ҳали ҳам ўша Ярашхон аканинг пайдан бўлинг, ваъда берибди-ку, бўладиган куёвимиз ўт-ли-шудликка ўхшайди, ўша бир звини топади.

Онанинг охирги сўзлари Тоҳиранинг қулоғига ўқдек кирди.

— Нима, нима гап ўзи, нимани гаплашяпсизлар?— бир онасига, бир отасига қаради.

— Адангни қарзлари бор эди-ку!— тушунтира бошлади она. Тоҳира бу қарзлардан хабардор эди.— Қодиржон, шунинг икки-уч кун ичида тўласанг, тўла, тўла-масанг ишингни прокурорга ошираман дебди.— Она Қодиржонни қарғар, ота уф тортарди.

Тоҳира бир ойисига, бир дадасига бежо боқди. Бу орада чарчаган тўполончилар ухлаб қолишди. Тоҳира уларни олиб жой-жойига ётқизди. Отаси овқатдан қў-

лини артиб, яна кўчага чиқиб кетди. Қиз қалбидаги бўронлардан беҳабар она афсус чекарди.

— Орадан бу ташвиш чиқиб, аданг қисталанг қилиб келган совчиларни ҳам тўхтаб туринглар, бошимдаги ғалвани даф қилиб олай,— деб қайтардилар-да, бўлма-са ҳафта ичига қолмай тўйинг бўлиб кетарди-я!

2

Тоҳира дастурхонни эндигина йиғиштириб турган эдики, эшикдан Саври кириб келди. Одатича у бир гапириб, ўн куларди.

— Омон-эсон ўтирибсизларми, Муслима опа?— дея эркакчасига кўришди.— Ҳар замонда бўлса ҳам бир келиб, ҳай идорачилар, яхши чўт қоқишяпсизларми, диққинафас бўлиб кетмадингизларми, деб эски ҳамкасбларингдан хабар олиб ҳам кетмайсан-а,— дея Тоҳирага қош учирди.

— Даладагилар идорадагиларнинг олдига келармиди, қайтага идорадагилар чиқиб хабар олиб туриши керак,— ҳазиломуз кулди Тоҳира.

— Гиналаринг бошқача-ю,— чимирилди у.— Саври дугонасини ҳозиргина исканжасига олган изтироблардан беҳабар, ўзича сайрар, куларди. Муслима опанинг елкаларига қоқиб, аврай кетди у:

— Жон Муслима опа, Тоҳирага икки соатгина жавоб беринг, менга бирпас қарашсин, мен ҳам эртами-индин келиб тўйларингизда хизмат қиламан. Ҳозир квартал охирлаб, бирам ишларим кўпайиб кетдики, ҳеч у ёғи йўқ. Икки кун ичида отчёт топширишим керак, ҳали ишимнинг ярми ҳам битгани йўқ, жон Муслима опа, хўп денг, Тоҳира чиқиб бирпас қарашсин.

— Майли, чиқиб қарашса қараша қолсин,— деди опа.— Лекин кечга қолманглар, кечаси тагин қиз бола қўрқиб юрмасин...

— Йўқ, йўқ, у томондан хотиржам бўлинг. Идорада Сулаймон акам ҳам борлар. Атиги икки соатча қарашса бўлади, кейин Сулаймон акам қўйиб кетадилар,— онанинг кўнглини тинчитди Саври...

Ҳуриллаб ёмғир шамоли эсар, осмонда юлдузлар кўринмас, кунботар уфқини қалин булут қоплаганди.

— Куёв кўрардан ўтибсиз, муборак бўлсин! — елкалари буралиб беҳосдан пичинг отиб қолди, кўчага чиқишганида Саври. Бу Тоҳирага оғир ботди:

— Сиз кесатмасангиз ҳам бўларди.

— Кесатганим йўқ,— қизнинг алаmidан беҳабар дилига озор бериб қўйганини билиб, шахтидан тушди Саври.— Ҳазил, опаси.

— Келиб-келиб уни яна парникка Қодир акам бошлаб борганини қаранг!

— Севгингизни синаб кўрмоқчи бўлгандир!

— Шунча вақтдан бери синамаган эканларми?

Саври қоронғида қизнинг башарасини кўролмаса ҳам, «нима бўлган бунга ўзи?» дегандек қайрилиб қараб қўйди.

Идорада фақат бухгалтерия хонасидагина чироқ ёнарди. Кўпчилик аллақачоноқ ишини тугатиб тарқаб кетганди. Саври коридордан ўта туриб йўлакай комсомол хонасини ҳам очиб, чироғини ёқди. Ўзи Тоҳирага тушуниб бўлмайдиган бир тарзда жилмайиб, сен кирар-вер, дея бухгалтерия хонасини имлади. Бу хонани Тоҳира яхши билади, илгари ёрдамчи ҳисобчи бўлиб унда икки йилча ишлаган ҳам. Эшикни очиб, бемалол ичкарига кирди. Хона жимжит. Бош бухгалтернинг жойи бўш. «Саври опам уни шу ерда деб эди-ку», деган хаёл дилидан ўтди. Қуйидаги столда эса Қодиржон кўлини энгагига тираб ўтирарди. У Тоҳирани кўриб:

— Келдингизми,— деди-ю, ўрнидан турди.

Тоҳира Саврининг макрини дарров тушунди. Мийи-

ғида мамнун жилмайди, дамда қовоқларига араз, зарда чизиқлари чопди, юзини четга ўгириб олди.

Қодир кулгидан ўзини аранг босиб турарди.

— Қойилмақом иш қилибмиз-у, қойилмақом,— дерди Тоҳирага стол суриб.

— Сиз шунақасиз-да, доим қойилмақом ишлар қилиб юрасиз! — ҳақиқ лабига югурган кулгини тишлаб яширди қиз.

Юраги зардобга тўлиб турганида севгилиси билан бундай учрашишни кутмаганди қиз.

Йигит қизнинг «доим қойилмақом ишлар қилиб юрасиз» деган гапи тағидаги бошқа бир маънога тушунганди.

— Таъна қилаверманг, Тоҳирахон,— деди.

— Сизга-я, сизга таъна қилмайми, индамайми? Сиздан ўпкаламайми-а? — деди кўзига ёш келгудек бўлиб,— менга етти ухлаб тушимга кирмаган «яхшиликлар»ни қилиб қўйибсиз-у, тағинам индамайми-а?

Қодир туриб қолди. Ҳаммадан ҳам қиз гапидаги «одам севган кишисини шундай қиладими», деган маъно огир ботди. «Тоғамни ранжитганим бунга наҳотки шу даража тез етиб борган», деди ўзича. Унга ўз юрагини қандай тушунтиришни билмасди.

— Кечирасиз, Тоҳирахон, сиз нотўғри эшитганга ўхшайсиз,— деди қўлини ўйнаб. Тоҳира шахдам ўгирилди.

— Раҳмат ака қарзини икки-уч кун ичида тўласа тўласин, бўлмаса бўлмайди дебсиз. Хўш, бу нима деганингиз, тўламаса прокурорга ошираман деганингизми? — қиз йигитни кўпдан бери ўзиники ҳисоблаб юрарди. Шунинг учун ҳам, менинг қадрим шу бўлдим ҳали, деган маънода зарда қилаётганди...

— Тоҳира, ўзингиз биласиз-ку, мен кўзбўямачилик қилолмайман, ёлғон гапира олмайман,— дерди йигит қийналиб.— Кўпчиликнинг пули ахир! Тўлашсин, ўзла-

рининг ҳам юзлари ёруғ бўлади, бизнинг ҳам, дедим! Наҳотки, сиз ҳам мени тушунмасангиз!

— Шу кўпчиликнинг ҳақи деб куйинаётганингизни биров билса экан.

— Бошқа гапдан гаплашайлик, қўйинг бунини,— деди йигит қўзғалиб.— Уйингизга совчи келаётган эмиш.

— Совчи келаётган бўлса, мен токчадаги заранг коса эмасман, сўраганга олиб бериб юборадиган.

— Нияти бошқанинг қадам олишидан қўрқ деган, ахир!

— Сиз ундан эмас, ҳозир қилиб турган ишингиздан қўрқинг!

— Қолхозда бунақа қарздорлар кўп. Мен сизнинг отангизникини яширсам...— Қодир яна тўлғана бошлади.

— Бир вақтлар Асад ака ҳам сизга ўхшаб юлғичларни қўймайман, колхозни кўтарамиз, деб чиққанди. Иккинчи йилга ўтмаёқ ўзи ўғрига, юлғичга чиқиб, қамалиб кетишига сал қолди...

Қодир бу воқеани эшитганди. Тоҳира туфлисининг учини билан полни чизиб, ниманидир очишга иккилангандек, бир нафас ерга қараб турди.— Мана энди сиз бу ёқда ҳақиқатни амалга ошираман, колхоз ҳақини ундираман, деб юрибсиз. Улар отамнинг олдига келиб, хотиржам бўлинг, қарзингизни ўчиртириб юборамиз, деб юрган эмиш.

— Отангизнинг кўнглини олиш учун шундай деган-да!

— Йўқ, сиз қараб турунг, раисни йўлга солишади ҳам. Жуда қув чол у.

— Йўлга солмайди.

— Йўқ, йўлга солади.

— Йўқ, солмайди, раис унақа одам эмас.

— Йўқ, кўрасиз ҳали.

— Йўқ, сиз менга инонинг,— жону жаҳди билан урипарди йигит.

Иккаласи ҳам ўз гинасида қолганди. «Сиз мени нотўғри тушунапсиз» дерди қиз. «Сиз мени нотўғри тушунапсиз» дерди йигит. Кўзлар: «кўрамиз, кўрамиз ҳали, яна нима бўларкин», дерди. Лекин қалблардаги муҳаббат ҳарорати эса орадаги ўр-жарни йўқотиб, икки ёшни бир-бирига талпинтира бошлаган эди.

Шу орада йўлакдан кимнингдир шахт билан катта-катта қадам босгани эшитилди-ю, эшик тарақлаб очилди. Остонада Тоҳиранинг отаси Раҳмат ака пайдо бўлди. У ўз кўзларига ишонмаётгандек, дам Тоҳирага, дам Қодиржонга тикилар, хонага аланглаб, кўринишидан учинчи бир одамни — Тоҳира менга қарашсин деб уни олиб чиққан Саврини изларди. Тоҳира турган жойида тараша бўлиб қотиб қолди, ранги докадек оқариб кетганди.

— Мен... мен...— дер эди гоҳ Қодиржонга, гоҳ отасига қараб. У Қодиржон билан бирга турганимни кўриб, энди уради, сўкади деб эмас (Қодиржон учун бошига тушадиган ҳар қандай калтаклардан ҳам тап тортмас эди у), йўқ менинг бу бирга турганимни бошқача тушуниб, бемаъни хаёлларга боради, Қодиржонга ҳам нўрин гапларни қилади деб чўчирди.

— Келинг, Раҳмат ака,— деди Қодир ўрнидан туриб. Раҳмат аканинг оғзидан «келдим» дейиш ўрнига «аҳ-моқ» деган сўз юлқиниб чиқди.

— Идорада Саврига қарашадиган ишинг шумиди! — деди қизига ўдағайлаб у.— Ҳаёсиз, мени шарманда қилмоқчимидинг?!— Қизининг қулоғи татига тушириб қоладиган вазоҳати ҳам бор эди-ю, яна Қодиржондан хавфсизрадими, кўтарилган қўлини силтаб қўяқолди.— Туш олдимга!— изтиробда қизариб турган қизини эшик томонга итарди у. Тоҳира сўзсиз бош эгиб, қалтираганича чиқиб кетди. Раҳмат ака Қодиржоннинг бетига қарашни

ҳам, унинг бирор огиз гапига қулоқ солишни ҳам истамасди. Орқасидан шарақлатиб эшикни ёпди, сўкинди. Қодир остонада қотиб туриб қолди. У ўзига келиб, кўчага чиққанида, ота-боланинг қораси аллақачоноқ зулматга шўнғиганди.

3

Раҳмат аканинг қизи Тоҳирага: «Мени шарманда қилмоқчимидинг», деб ўдағайлагани Қодирнинг бағри-бағридан ўтиб кетганди. «Тоҳиранинг мен билан бирга бўлиши шармандаликмиди? Мен уни севишим шармандаликмиди?»—Эти жунжикди Қодирнинг. «Қаерда кўрса ҳам, узоқдан жилмайиб келиб, илиқ саломлашган, бошига қўйгудек бўлиб эъзозлаб юрган Раҳмат ака олди-орқани ўйламай, тўнини наҳотки шу даража тез тескари кийиб олса! Бу нимаси бўлди?»—Қодир тун зулматида гандираклаб уйига етиб боргунича шундай чигал ўйлар исканжасида эзилди. «Ҳали Тоҳирани уйга олиб боргач, қанчалар койир бу одам. Мен туфайли Тоҳира ҳам роса гап эшитади».

Қодир Тоҳиранинг уйидагилар Одилнинг совчиларига шартта оқ ўратиб юбормасдан олдиноқ ҳаракат қилиш — эртагаёқ совчи киритиш, булар орқали қизнинг ота-онасига ҳам орадаги севғини шипшиттириш режасини тузганди. Тоҳиранинг кўнгли менда, бас, бошқаларнинг қаршилиги қаёққа борарди, деб ўйларди. Аммо Раҳмат аканинг қилиғи, қизнинг гаплари унинг тарвузини қўлтигидан тушириб қўйди, тараддудга солди. Бундай ота юборган совчиларининг юзига эшикни шартта ёпиши ҳам ҳеч гап эмас. Нима қилсин, тагида катта жиноят излари яшириниб ётган қарзни яширсинми?! Йўқ, яширмайди. Эртага раис ҳам икки-уч кун ичида пулни ўрнига қўйишса қўйишсин, бўлмаса судга ошириб юборамиз деса, кўзлари очилади, ҳаракатга тушиб қолади-

лар. Қодир билган экан, дейишади. Раис бундай қинғир ишларга қўл чўзади, ён босади, деган гапни Қодир хаёлига келтирмасди. Қодир уйда вақт ярим кечадан оққанда хиёл кўзи илинган экан. Саҳарга борганда ҳовлидаги азим туп ўрик новдалари орасида ётган майна сайраб, уйқусини ўчириб юборди. Сапчиб ўрнидан турди. Тонг ота бошлаганини кўриб, қувониб кетган майнанинг шохдан-шоҳга сакраб, тинмай сайрашини бир нафас томоша қилди. Қизғиш ўрик гуллари тонгги гира-ширада барқутга ўхшаб товланарди. Ҳовли юзида бабақ хўроз сўрини аллақачоноқ тарқ этган бир гала товуқни қуқулаб эргаштириб юрарди. Боғ томондан чопонини елкасига ташлаб чиққан отасининг енгил-енгил йўталгани эшитилади. Қодиржон юзини ювиш учун ҳовлидан ўтган ариқ тепасига борди. Юқориқда сувни кимдир полизига бўққан шекилли, ариқда сув йўқ. Катта ариқдан юва қолай деган хаёл билан кўчага чиқди. Анҳор ёқасига ўтди. Барра ялпиз ҳиди димоққа урилди.

— Қуйироқда — анҳор бўйида отлар ўйноқлаб кишнар, фермада ишлайдиган Зоҳид Чигалоқ лақабли йигитнинг отларни чуҳ-чуҳлагани эшитиларди.

— Э, чуҳ тур, э, шу вақтда сувни шалолатиб тепинишга бало борми? Сувингни ичсанг-чи!

Қодиржон юзини муздек сувга ювди. Дастрўмолига артиниб, Зоҳидга яқинлаб борди... улар мактабда 8-синфгача бирга ўқишганди. Зоҳид тўполончилиги учун мактабда ўқитувчиларнинг даккисини кўп ерди, йиғилишларда у ҳақда кўп гап бўларди.

Бир куни синф эшигига кимдир бўр билан уятли сўз ёзиб қўйибди. Буни илмий бўлим мудир кўриб қолиб, бутун синфни оёққа турғазди. Ким ёзди буни, — деб бирма-бир сўради. Ҳеч ким чурқ этмади. Охири ҳамма ўғил болаларга ёзма дафтарларини олдиларига олиб қўйишни буюрди. Дафтарларни бирма-бир ўзи қўлга олиб,

эшикдаги ёзувга таққослаб чиқди. Гал Зоҳидга келганда хиппа ушлади.

— Бу сенинг ёзувинг!— деди. Зоҳид шолғомдек қизариб-бўзариб турар эди. Илмий мудир уни доска олдиғатик турғизиб, қойий кетди. Бундан олдинги соатда ҳам уй ишини бажариб келмагани учун математика ўқитувчиси турғизиб қўйиб, роса қизартирган эди. Алам ўтиб кетдими, қизиққонлиги устун келдими, жим туролмади: ўзини деразадан ташлаб қочиб қолди. Шу бўйича уни мактабга қайтариб олиб келиша олмади. Ярим йилча қўшни райондаги узоқ қариндошлариникида қочиб юрди. Ундан келиб, колхозга ишга чиқиб кетди. У отни яхши кўрар эди. Ўқувчилик вақтида ҳам саҳарлаб отхонага келиб, отбоқарларга от суғоришиб юрарди. Колхозда ҳам бир йилча бригадада ишлади, кейин арава минди. Мана, икки йилдан бери молхонада. Икки колхоз қўшилгач, Қодиржоннинг экономист қилиб ишга тайинланганини эшитиб жуда қувонди.

— Ўзимизнинг оғайнимиз экономист бўлибди-ку, кам бўлма э, бизлардан ҳам чиқар экан-у,— деган эди у Қодиржоннинг кифтига уриб.

Қодиржоннинг қорасидан танибоқ, бақариб қолди:

— Ҳа, оғайни, каттаконлар ярим кечагача йиғилиш қилиб, эртасига пешингача ухлаб ётишарди-ку! Нима қилиб сан саҳарда туриб қолдинг?

— Сен билан от суғоришай деб чиқиб келяпман, оғайни,— Қодир кайфсиз деди.

— Воҳ-ҳаҳ-ҳаҳ-ҳа,— тонгги тиниқ ҳавода анҳор устида узоқ-узоқларга жаранглаб тарқалди Зоҳиднинг беғубор қаҳқаҳаси.— Ўзингни сипо кўрсатиш учун олифта гапни оладиган бўлиб қолибсан-а сен ҳам! Олдин, оғайни, молхонага кундузи келиб, хабар олишни ёлчитинглар!

— Унақа айнима, оғайни, ҳали келавериб чарчатамиз

ҳам.— Зоҳиднинг кулгиси Қодирнинг бир оз руҳини ёзганди.

— Қачон? Туянинг думи ерга теккандами?— Сувга қониб анҳордан чиқаётган отининг қорнига қўш оёқлаб ниқтаганича, шатирлатиб чоптириб кетар экан, қичқирди Зоҳид. Қодир унинг орқасидан кулиб, бош чайқаб қолди...

Уйга қайтиб кириб, Қодир радиодан тонгги концертни эшитган бўлди, нонушта қилди. Кейин яна кўчага чиқди. Шарқ уфқи тандир оғзидек яллиғланиб келарди. Нима учундир идора томонга боришга оёғи тортмасди. «Қани, кирсам кириб чиқай-чи» деб, йўл-йўлакай, Зоҳид ишлайдиган молхонага бурилди. Бу — собиқ «Қизил юлдуз»нинг икки колхоз чегарасида жойлашган эски молхонаси ва отхонаси эди. Юзга яқин қорамол ва ўттизга яқин от шу ерда боқиларди. Колхоз қўшилгач, иккала хўжаликнинг молхонасини бир ерга кўчириш ҳақида гап бўлди-ю, жой бўлмагани учун гап гаплигича қолганди.

— Танқидим дарров ўзларига кор қилибди-да. Ҳа, яхши, яхши, иш бундоғ бўпти, оғайни! — Молларга қараб юрган жойиданоқ Қодирга қичқирди Зоҳид. Қодир-жон отхона ва молхонани айлана бошлади. Тўрт-беш аёл ичкарида сигир соғишарди. Думалоқдан келган, икки юзи қип-қизил молбоқар тўлган пақирларни бидонларга ағдарарди.

— Қалай, молхоналаримиз ёқадими,— белидаги қийғини ечиб пешоналаридан терни артар экан, кесатиқ аралаш сўз қотди Қодирга Зоҳид.

— Ёққанда қандоқ,— деди Қодир ҳам унга.

— Ҳаҳ! — дўстининг ясама мамнунлиги наша қилиб қийқирди Зоҳид.— Тунов куни ёнингда бир мухбир йигит билан юрибсан деб эшитиб эдим, бўтга келсаларинг, раис-паисларингнинг бир нўстагини қоқадиган гапларни айтиб бераман деб мўлжалладим, келмадингизларда! Сен ҳам газетадан келган мухбирни ёлғон-яшиқ би-

лан алдаб, секингина бир четдан жўпатиб юборишни раисдан ўрганиб олганмисан-а! Парникнинг ўзиданоқ ишни битказиб, қайтариб юборибсан?

Қодиржон зўрга жилмайди. Гапни чалғитиш учун бўлса керак:

— Нега сен бунча раисга ёпишиб қолдинг?— деди.

— Раисингга ёпишиб менга нима, эсимни ебманми, янги сайланаётган пайтидаги гапларини эшитиб, раисга энди ёлчийдиган бўлибмиз деб, хурсанд бўлиб эдим. Шундан бери биз томонларга бир келса, молхонамининг аҳволини кўрсатсам, ана у ёқда товуқхона, чўчқахоналар ҳам ремонт талаб бўлиб ётибди, шуларни айтсам, менинг ҳам дилимда туккан режаларим бор, тушунтирсам деб юриб эдим, келмади... кейин ўзим бордим икки марта, банд деб олдига киритишмади. Кўчада кўриб қолиб, салом бериб олдига ўтган эдим, бош ирғаб саломимга алик олган бўлди-ю, кимсан, нега олдимга келдинг, деган гапни хаёлига ҳам келтирмай, бурилдикетди, чунон ҳафсалам пир бўлди, чунон ҳафсалам пир бўлди...

— Сени танимагандир-да олдин кўрмаган бўлса.

— Э, балони танимайди, колхозчини юриш-туришидан танимаган раҳбар раҳбарми?— силтаб ташлади дўстини Зоҳид. Унинг дилида гина-кудири анчагина бор эди.— Ўзимиздан чиққан, ўзимизга қайишади, деб суйиниб юрсам, сен ҳам раисингнинг ёнини оляпсан-а ҳалитдан!

— Қўй, бунақа гапдан фойда йўқ,— деди Қодир.— Вақтингни топиб, бугунми, эртами чиқ идорага. Раиснинг олдига олиб кираман, молхонанинг аҳволини айтмиз, гаплашамиз. Янги молхона керак экан.

— Э, мен бўлдим,— ҳафсаласиз қўл силтади Зоҳид, молхона ичига кириб кетар экан қўшиб қўйди.— У товуқ чала туққан тухумга ўхшаб, бу ёғини айлантириб қара-

санг ҳам орқаси, у ёғини айлантириб кўрсанг ҳам орқаси ўгирилиб қолаверадиган бошлиқдан иш чиқармиди. Бо-риш бўлса борганман.

УЧИНЧИ БОБ

1

Кейинги куни Қодиржон идорага одатдагидан анча барвақт келди. Бош бухгалтер унга эшик олдида рўбарў келиб қўл бериб кўришар экан:

— Нима қилди, тобинг қочдими, Қодиржон? Рангларинг сарғайиб кетибди,— деди.

— Йўқ, ҳечқиси йўқ, хиёл шамоллаганман шекилли,— киртайган кўзлари йилтиради Қодиржоннинг. Хонага киришгач, Қодиржон ўз столига ўтириб, тортмаларини титкилай бошлади. Кейин иш ва ҳужжатлар шкафини очиб, қарздорлар рўйхати дафтарини, акт папкаларини олди.

— Нима қиляпсан?— деди бош бухгалтер ўтирган жойидан, кўзойнагини пешонасига чиқариб.

— Прокурор кеча сўратган рўйхатни тузмоқчиман,— деди Қодиржон.

— Ҳим-м...— Бош бухгалтер кўзойнагини яна бурни эгарига қўндириб ишига берилди.

Уч чизиқли дафтар саҳифаларига, ҳар хил катта-кичик қоғозларга рангли қаламлар, сиёҳлар билан эгрибугри қилиб, қачонлардир ёзилган актлар сарғайиб, айримлари бир-бирига қапишиб ҳам кетган. Уларнинг ҳар бирида колхоз ўтмишига доир қанчадан-қанча жанжалли ва жанжалсиз воқеалар, ички олишувлар ипи чувалашиб ётарди. Балки колхознинг қолоқлиги сирлари ҳам шу қоғозлар орасидадир. Виждонига ишониб топширилган қонун ва йўл-йўриқларни тортмалар тагига яшириб қўйиб, ўз билганича иш қилган қалби қашшоқларнинг

разилликлари йўқмикин буларда.—Қодиржоннинг қалби ўз-ўзи билан унсиз гаплашарди.—Лекин бир томонига ўтиб олиб ёқасидан хиппа бўғиб олган қариндош-уруғ ва ошна-оғайнилар, иккинчи томондан, кўз ёши аралаш гап отиб, жонини ҳалқумига келтирган севгилисининг муомаласи уни виждон ютишга мажбур қилганмикин?

Қодиржон қарздорлар рўйхатини уч марта ёзди, уч галгисини ҳамғижимлаб ташлади. Уч гал ҳам у рўйхатдан Раҳмат аканинг номини тушириб қолдирди-ю, аммо ўзининг бу ишига виждони тоқат қилолмай, уни янгитдан ёзишга тутинди. Бироқ яна навбат Раҳмат аканинг қарзларини ёзишга келганда, ҳиқилдоғига бир нарсa тикилаётгандек, қийналди, кўзларининг олдини қора парда босди. Бу борада раис енгил машинасини гувиллатиб келди-ю, идора олдида тушиб, ўз хонасига ўтиб кетди. Омборчи келиб, уруғлик картошка учун ёзилган уч-тўртта фактура хусусида бош бухгалтер билан бир оз адибади айтишиб олди. Партком Асад кириб, ҳамма билан бир-бир ҳол-аҳвол сўрашгач, ўз хонасига ўтди. Ёрдамчи бухгалтер раиснинг олдига қоғоз кўтариб, икки бор кириб-чиқди ҳам. Қодиржон бўлса прокурорга юборилиши керак бўлган қарздорлар рўйхатини тузар, яна йиртиб ташлар, тузар, яна йиртиб ташларди. Пешоналарида майда-майда тер йилтирарди. Шу пайт, кўзойнак таққан, бақбақалари осилган, баланд бўйлик, қориндор бир кишининг олдида кеккайиб одим отганича хонага Яраш кириб келди. Унинг қарилик ажинлари тизилиб сўлжайган лунжлари, калта соқолли энгаклари, ўсиқ қошлари бетиним қимирлаб турарди. У қўлини кўксига босганича, ўтирганлар билан, ҳатто Саври билан ҳам бирмабир қўл бериб кўришиб чиқди. Шериги эса ўзи каби семиз папкасини икки қўллаб қорнига босиб, эшик кесақисига суяниб турарди. У бош бухгалтергагина бош лиқиллатиб қўяқолди...

— Раис келганмилар, Сулаймонжон?— бош бухгалтер билан эгилиб саломлашгач, сўради. Яраш.

— Шу ердалар, шу ердалар,— ўрнидан хиёл кўтарилиб, тавозе қилди бош бухгалтер.

— Озгина маслаҳатли гапимиз бор эди,— эшик сари бурилди Яраш. Шу пайт эшикни тўсиб турган семиз одамнинг орқасида партком Асаджон кўринди. Унга кўзи тушар-тушмаёқ Ярашнинг авзойи кескин ўзгарди, питирлаб қолди:

— О, Асаджон ука, соғ-саломат бормисиз, омон-эсон юрибсизми? Бир келиб кўрай деб неча бор чоғландим, тирикчилик қурсин, қўлимни боғлаб...— Яраш овози ғўлдираб гапирар, бош чайқарди. Саври унга қараб, оғзини бекитиб, авзойидан шайтон бўлмай ўл, деётгандай эди.

Асад ҳам у билан нима учундир жуда қуруқ қўл олишди. Соғлиқларини, уй ичларини сўради.

— Оббо сиз-эй, тупроқдан ташқари юрибман денг,— елкаларига қоқди. Унинг овози ҳам Қодиржоннинг қулоғига одатдагидан бошқача, сунъийроқ эшитиларди.

Раиснинг хонасига кирмоқчи бўлиб турган Яраш Асадни кўргач, тайшангланиб қолди. Чеккасини қашиб йўлакда гилдиради. Асад унга:

— Келинг, хизмат?— деган эди, ўзгариб:

— Йўқ, шундоқ ўзим, Асад ука, эски оғайниларни кўрарман деб айланиб...— чайналди. Қодир янги, идорага келганидан бери бу ерда энди биринчи бор кўраётган одами Ярашни ҳали танимаганди. Ярашнинг бунақа товланиши важига тушунмасди.

Асад кабинетнинг тўрида ўтирган бош бухгалтернинг олдига ўтиши билан Яраш лип этиб ўзини раиснинг эшигига урди. Орқасидан шериги кирди.

— Ярашхон ака ҳозир нима иш қилади?— деди Асад бош бухгалтерга.

— Билмадим, колхоздан бултур кетганича қайтиб

кўрмаган эдим,— ручкасини қўлида ўйнар эди бош бухгалтер.

Асаднинг қовоқлари пирпиради. У Сулаймон акадан кундалик дала ишларига доир бир қанча қоғозларни сўраб олди-да, ўз хонасига чиқиб кетди. Орадан хиёл ўтмай Қодиржонни раис хонасига чақириб, прокурор айтган қарздорларнинг рўйхати ва акт делоларини сўради. Қодиржон уларни олиб кирди.

Раис тўрда орқасига қора кунгурадор суянчиқлар ишланган стулга чўкиб ўтирарди. Яраш билан семиз киши стулнинг икки ёнбошига тирсак тирашганди. Қодиржон рўйхат ва актларни раисга узатди-да, гап шулар хусусида бўлса мен ҳам қатнашишим керак, деб ўйлаб, ўтиришга чоғланаётган эди, раис:

— Бўлди,— деди. Бу, сизнинг хизматингиз битди, кетаверинг, деган маънони ифодаларди. Яраш билан семиз киши ҳам Қодиржонга, тезроқ чиқиб кетақолса-чи, дегандек бежо қараб-қараб қўйишарди.

Қодиржон лоҳас тортиб чиқиб кетди. Ҳали у нима гаплигини билмасди, Ярашни ҳам биринчи бор кўриб туриши ахир. Лоп этиб эсига Тоҳиранинг тунов куни: «Сиз мана бу ёқда тўғрилиқ қиламан деб ҳаммага ёмон кўриниб юрибсиз, у кўзинг ялтонгланмай ўлгурлар эса...» дегани эсига тушди.

Қодир хонасига илдам кириб Саврига энгашди. Ҳамма нарсани сезиб турган жувон:

— Яраш дегани шу, юриши бежо,— деди бош бухгалтерга эшиттирмай шипшитиб. Қодирнинг пешонаси тиришди. У ўзи тўғри бўлгани учун бошқа ҳаммани ҳам ўзи каби тўғри, тойилишдан ҳазар қиладиган деб ҳис қиларди. Хиёл нотўғри ишни кўрса ҳам ичдан бўғилиб ёнаверарди. Унча-бунча ёмон гапларга ишонмасди.— Столига зўрға ўтирди, ишга қўли бормасди унинг, раиснинг эшигига тикилди. Раис: «Бўлди»,— деса чиқиб кет-

лавердим, нега: «Мен ҳам бу ишга аралашишим, нима бўлишини билишим керак», деб ўтириб олмадим-а, энди нима бўлади-я, дея ўз-ўзини койирди.

2

Бир вақт раиснинг хонасидан юз-кўзлари оловдек ловуллаб қизариб Яраш чиқиб келди. У бош бухгалтернинг ёнидаги бўш столга уф, худога шукур-э, деб ўзини ташлади, қўлидаги рўмолча билан юзларини елпиди.

— Ишингиз битдими?— деди унга бош бухгалтер Сулаймон.

— Битади, битади, Сулаймонжон ука, битади, дунёда битмайдиган иш борми?— деди Яраш ҳорғин.

— Ҳа, яхши,— деди бош бухгалтер чўзиб. Кейин Қодир ва Савриларнинг кўзлари олазарак тикилишиб турганини сезиб, Ярашга ҳеч нарса билмаган кишидек, яна хаёлпаромуш гап қотди:

— Ўзи қанақа иш эди?

Яраш унинг кўзойнагини пешонасига суриб, чўзилиб гапиришиданоқ дарров пайқади. Чунки нима иш билан келганидан бош бухгалтер хабардор эди-да! Ҳушёр тортди. Кўзлари муғомбирона кулиб:

— Йўқ, шунчаки арзимаган иш, ўзингиз биласиз-ку, Сулаймонжон, ўғлимиз Одилхон ўқишни битирди. Шунингизларга иш-пишга гаплашиб келақолай, деб келган эдим,— деди.

— Яхши, яхши,— лаблари қочиб, қип-қизил милклари кўринди Сулаймоннинг.— Гап буёқда экану, тунов кун боласи тушмагур, райондан келдим деб бизнинг ўтакамизни ёраёзди.— Иккови осмонга қараб кулиб олишди. Бош бухгалтер яна ўзлари тушунадиган тилда,— қалай, раиснинг сўзини ололдингизми?— деди.

— Ҳў, олганда қандоқ, кўз оғриғига дори бўлдингиз,

зоотехник керак эди, эртаданоқ ишга келаверсин, дедилар. Ҳа, худога шукур, тинди, тинди ҳаммаси.— Эчки соқолини маъноли силкитиб қўйди у.

Қодир иккиюзламачи қаллоб одамлар ҳақида кўп ўқиган, кўп эшитган-у, аммо бундайлар билан сира бетма-бет ўтирмаганди. Ғалати туюларкан. Яраш ҳам дўстимни қутқариб қолиб яхшилик қиляпман дейди, лекин шу олижаноблиги юлғичлик, пасткашлик эканини ўзи сезиб, нурдан қўрққан кўршапалакдек биқинади, одамларни чалғитишга уринади, юзига хушфёъллик, яхшилик ниқобини тортади. Тракторчилар, бригадирлар, оддий колхозчилар идорага кириб-чиқиб туришарди. Яраш эса мушукдан хавотир олган сичқондек, нима учундир дамбадам эшикка олазарак бўлиб қарар, безовталаниб, раиснинг эшигига тикилиб қўяр эди. У гап орасида Савридан:

— Саврихон, иним Асаджон шу ердамилар?— дея ўсмоқчилаб сўради. (Саври Асаднинг хотини эди).

— Ўзларининг кабинетларидалар. Ишингиз бормиди?— деди Саври ҳам.

— Йўқ, ўзим, шунчалик,— питирлади Яраш.

Унинг ташвишини Саври яхши сезиб турарди. «Кўр-япсизми», дегандек Қодирга қараб-қараб қўярди. Шунинг устига, қўлида қамчин ва катта чарм папкасини ўйнатиб, далага чиқиш учун отланган Асад кабинетидан чиқиб келиб қолди. У раиснинг кабинетига кириб кетадигандек, Яраш ўрнидан сапчиб турди-ю, эшик олдида йўлини тўсиб гапга тутди. Шу пайт раиснинг эшиги очилди-ю, ёнбоши билан сурилиб чиқиб, келаётган жойида раисга гап уқтираётган семиз кишининг гавдаси ва папкаси кўринди. Яраш баттар питирлади.

— Актлари бор экану бўлди-да, правлениега қўйиб олсангиз бас,— дерди семиз.

— Ҳа-ҳа-ҳо — кулди унга орқасидан чиқиб келаётган

раис.— Қолхоззи нозик йўлларини биласан-а! Бўлди, бўлди, тинчитамиз дедиму, тинчитамиз,— кейин у дўстига кулги аралаш синовчан тикилди.— Янги бошқармалар тузилармиш, сени ҳам у ерга ишга тавсия қилишмоқчи деб эшитдим. Олдиндан табриклайверайми?— деди.

— Ҳа, муғомбир, девор бўлмаса кўчани кўрасан-а сен ҳам,— такаббурона ўқрайди семиз папкали.— Шошма ҳали!

Уларнинг гапини Қодир эшитиб турар, ўз қулоқларига ишонмасди.

Семиз папкали одам Ярашнинг дам қўли билан оғзиниб бекитиб, дам Асадга қўрқиб жонсарак бўлиши маъносига тушуна олмай:

— Нима? А, мана илтимосларингиз ҳам, Яраш ака, худо хоҳласа, ўринлайдиган бўлди,— деди.

— Ҳм, ҳм, ҳм,— миннатдорчилик билдириш ўрнига, довдираб қолган одамдек ерга қараб нималарнидир қидирган бўларди Яраш. У олдинга тушиб пилдираганича ташқарига қараб юраверди.

Асад ҳайратда эди. Хотинига қараб, ҳеч нарсани тушунмаяпман, дегандек, лабини буриштириб қўйди, раис ва семиз папкали билан сўрашгач, ланж қадам қўйиб, ташқарига чиқиб кетди. Саври Ярашни яна идорада кўриши билан эрининг даргазаб бўлганини билиб турарди...

Қодир эса раиснинг оғзидан ўз қулоғи билан эшитган гапларни ҳам, ўз кўзи олдида бўлаётган юз хил қилпанглашлар маъносини ҳам англаб ололмай ҳайрон эди. Унинг бутун ўйлаганлари остин-устин бўлиб кетганди: «Актлар борку — бўлди.— Бу қанақаси? Бу нимаси?»— Боши қотарди унинг.— Юридик томони тўғри бўлса бас, бошқа томонини каламушга едирган бўлса ҳам унинг иши, деганими бу?! Наҳотки, Қодир шунчалар ишонгани

раис билан кўринишидан каттагина ишда ишлайдиган у кўзойнакликнинг оғзидан шу гап чиқди! Қодир олтин деб олиб юрган буюми мис чиқиб қолган одамдек, тўлғоққа тушиб қолганди. Эшикка чиқар, хонага кирар, эшикка чиқар, хонага кирар, ўзини қўйгани жой тополмас. «Бу қанақаси ахир?» дерди зўр бериб. Қўйлакларининг ёқасини очиб ташлаган, сочлари ҳурпайиб кетганди.

— Нимага бўғилиб қолдинг бирпасда?— деди бош бухгалтер ишидан бошини кўтармай.

— Э ўзингиз ўйланг, бу нимаси ахир, колхозчиларнинг салкам юз минг сўмлик мулкани талон-торож қилган юлғичлардан бу пулни ундириш ўрнига, уни правлениега қўйиб, ўчиртирамиз, акти бор экан бас-да, деб ваъда қилишяпти, ахир.

— Нима? Нима?— кўзойнагини пешонасига сурди бош бухгалтер. Саври ҳам уларга тикилиб турарди.

— Бу ахир бориб турган ошна-оғайнигарчилик, бемаъниликнинг ўзи-ку! Раисга бир нарса бўлдимиз?!

Бош бухгалтер гап нима устидалигини энди тушуниб, кўзойнагини бурни охирига яна оҳиста туширди. Индамай ишига бошини эгиб, чўтга қўлини чўзди. Қодир тинчланавермагач:

— Э, ука, сенга нима бунча тутатиб, тўғри иш қилса ҳам ўзи жавоб берар экан, нотўғри иш қилса ҳам,— деб елка қисиб-қўйди.— Билганини қилмайдими! — Қодир ҳозир бош бухгалтер билан гап талашса, жанжаллашиб қолишини билиб, ўзини босди, эшикка чиқди.

3

Боғлари этагидан оқиб ўтадиган катта ариқ бўйига Тоҳиранинг дадаси қачонлардир икки-уч қатор қилиб тол эккан эди. Ҳар йили баҳорда толзор кўм-кўк барг

ёзарди. Ўғил болалар унинг поячаларидан кесишиб чиллак чўп ва ҳуштак ясашар, қиз болалар баргагини териб, қирқ кокил соч-чамбар қилишарди. Тоҳира ҳам каллаклари катта тоғорадек-тоғорадек бўлиб ерга қапишиб кетган эски толдан баргак олиб, орқаси билан битта қилиб, серкиллатиб ўйнаган болалик кунларини ҳали ҳозиргидагидек эслайди. Ана бир тўда ўғил ва қиз болалар боғ этагидаги пастак девордан ошиб келиб, бировлари яна чиллак чўп олишяпти, бошқа бировлари талашиб чувиллашганларича баргак теришяпти. Тоҳира бўлса ишком оралаб чиқиб келиб, ариқ бўйида ўйга толганча, уларга тикилиб турибди. Чеккаларига тизилган соч жингалакларини силаб-ўйнаб, читтигулли оқ кўйлагини сулув қаддига ёпиштириб, майин елпиб қочаётган шўх елнинг ўйинини ҳам пайқамаётганга ўхшайди у. Баъзи қиз болалар, уришмасмикин, дегандек ҳуркагич кўзларини жовдиратиб, унга қараб-қараб кўйишади. Ўғил болалар эса уришса лип этаман-у девордан ташлаб қочаман-кетаман деган хаёл билан бемалол йўл-йўл қилиб таёқ ясашади, ҳуштак тешиб чуриллатишади. Толзор ичи қий-чувга, болалик шўхликларига тўлганди. Ариқда сув айқириб оқиб ётарди. Кузда бу сув шиша каби тиниб, зумраддек товланиб оқади. Баҳор келиши — табиат янгилана бошлаши билан у лойқаланиб кела бошлайди. Ҳаёт ўзи шунақами, баҳорда, бошланишида лойқаланиб, кейинроқ тинадими? Шу лойқа сувли анҳор тойчоқдек ўйноқлаб бориб, Қодиржонларнинг кўчасидан ҳам ўтади. Унинг бир шохобчаси бурилиб, шилдираганича Қодиржонларнинг ҳовлисига киради, ҳовлиларида даста-даста бўлиб барг ёзаётган атиргул, духоба гулларнинг танасига қон бўлиб сингийди, япроқларига кўрк бахш этади. Қани энди Тоҳиранинг ҳам кўлидан келса-ю, шу сув ўрнида оқиб бориб, ўша атиргуллар ёноғида жилваланса, Қодирининг атрофида тебранса...

Шу он ҳовли томондан кўча эшикнинг тақиллагани ва кимнингдир:

— Раҳматжон, ҳў, Раҳматжон,— деб чақирган бўғиқ овози эшитилди.

— Лаббай,— дея ичкаридан жавоб қилди отаси. Шу дақиқанинг ўзида қизнинг қулоғига:

— Тоҳирахон,— деган таниш овоз кирди. У атрофга аланглади.

Тоҳира таниш овоз эгасини қидириб топди: толзор ёнбошидаги наъматак орқасида Қодиржон турарди. Йигитнинг кўзлари қизга хомуш тикилганди. Худди шу пайт қасдма-қасдига олгандек боғ эшиги олдидан онасининг:— Тоҳираю, қаёққа йўқ бўлиб кетдинг, ўтининг-ни олиб кела қолмайсанми,— деган чинқириғи эшитилди. Қиз шошиб қолди. Қодиржонга, ҳозир, ҳозир чиқаман, деди-ю, бир қучоқ чўпни олиб, уйга югурди. Онаси буюрган юмушни тез бажариб, боққа чиқишга шошарди қиз. Нима ўй биландир катта уйга юрди. Айвондан ўтиб, остонага борган жойида ичкаридан нотаниш овоз эшитиб тўхтаб қолди. Ромли эшикнинг чала тортилган пардаси тирқишидан уй тўрида чўкка тушиб ўтирган калта соқол, от юзли бировнинг башараси кўринди. Кичик уйга бурилди. Бу ерда онаси гардин ясатмоқда эди.

— Яна ўша қуримсоқ чолми?! — деди Тоҳира онасига таъби кир бўлиб.

— Овозингни ўчир! — биров эшитиб қоладигандек энгашиб шипшиди она.

Тоҳира чийрилиб айвонга чиқди.

— Чой дамла,— орқасидан буюрди она. Қиз шкафдан гунафша гулли чойнакни олиб чайди, қуруқ чой ташлаб, пиёлаларни артган бўлди. Чойнакни айвон четига— катта уйнинг эшиги рўпарасига келтириб қўйиб, ўзи яна шкафни титиб, Қодирдан ўтган кун олган китобини қидира бошлади. Муслима опа катта гардинни инқил-

лаб-синқиллаб кўтарганича эшикдан Раҳмат акага узатди. Ота чойни ҳам олди-ю, эшик қия очиқ қолди. Она қулоқ тутарди.

Бир вақт у қизининг олдига оғзи қулоғида кирди.

— Мана, мана, раис ўчириб бераман, дебди-ю қарзини. Мана энди Қодир нима деган одам бўлди. Қариндошларининг олдида ҳам юзи ерга қаради. Шунчаликка баланд кетиб... ўзининг ўнгмаслиги-да бу!

Тоҳира ҳам ўз-ўзича, ана мен ҳам шунақа бўлади, девдим-а, Қодир акам менинг гапимга инонмай, тескари кетиб, ўзларини ҳам беътибор қилдилар, мени ҳам,— деди эсини йўқотиб.

— Ярашхон ака, отангнинг ҳурматини қилиб, қолаверса, сен билан ўша бир ўғлини деб елиб-югуриб, битмайдиган ишни битказиб, отангни чох оғзидан қутқариб қолибди-ю, сен ноз қиласан-а, болам. Бизни шарманда қилиб, ўша ғаламисга тегмоқчисан-а. Адангни қорақон қақшатмоқчи бўлгангая! Хў, бола, эсингни йиғ! У қулоғинг билан ҳам, бу қулоғинг билан ҳам эшитиб олгинки, аданг сени унга бергунча ўзини ўзи бўғиб қўяқолади. Унинг жаҳлини биласан-ку! Аданг тағинам сени кеча у билан кўриб қолганидан кейин уриб ўлдирмаганига шукур қил! Тентак бўлма!

Тоҳира юзини икки қўли билан бекитиб, уй бурчагига мукка тушиб ётиб олганди.

Тоҳира онасининг қаттиқ гапларини кўп эшитган, дағал муомалаларига кўникканди. Аммо ҳар қандай бўлганда ҳам она яна юмшар, яна бағрига оларди. Бугун эса, умуман ота Тоҳирани узатиш тараддудига тушгандан бери ўзгариб қолган, ситами кундан-кунга ошиб борарди.

Тоҳира Раҳматнинг биринчи хотинидан қолган қиз эди. Она олдин Ҳасан-Ҳусан туғиб берди. Аммо гўдакларнинг умри қисқа экан — ёшига етмади. Улардан ке-

йин Тоҳирани чақалоқ қолдириб оламдан ўтди. Ёўдакни ён қўшни жувон Муслима бағрига олди. Ўзи сут илтиб бериб, ая топиб эмизиб, қора эчки боқиб соғиб ичириб, катта қилди. У бола баҳона Раҳматнинг ҳам меҳрини қозонди. Тоҳиранинг онасининг ҳайити ўтмай ота Муслимани никоҳлаб олди. Муслима эрига яхши кўриниш, умуман унинг ҳурмати учун ҳам Тоҳирани ўз боласидек суйди, ювиб-турада, авайлаб ўстирди. Шунинг учун ҳам Тоҳира уни ўз онаси ўрнида қабул қилди. Бошқа онам бўлган, деган фикрни хаёлига ҳам келтирмади.

Фақат кейинги вақтда, Муслиманинг ўз болалари ҳам бўй етиб, айниқса, эри ўғилларига яхши кийим-бошлар олиб бериш ўрнига, қизига кўплаб мол-дунё қилабошлаганини кўргач, Тоҳира кўзига ёмон кўрина бошлади. Эрига сездирмай, қизга зарда қилиш одатларини чиқарди.

— Топган куёвингизга ҳам тегмайман, бошқасига ҳам! — ётган жойида пиқиллади Тоҳира.

— Нима, нима дединг? — Кўзлари ёнди онанинг. Енгларини шимариб, ташқарига чиқар экан, ўшқирди: — Шошмай тур, ўз қадрини билмаган сен тентак қизга мен бир кўрсатиб қўяй ҳали.

Тоҳира талвасага тушганди: мана булар Асад ака билан Қодиржоннинг бирор ёққа кетган пайтини мўлжаллаб туриб, правление мажлисига отасининг қарзини қўядилар ҳам... Ундан кейин нима бўлади? Тоҳира уёғини кўз олдига ҳам келтира олмасди. Аксига олгандек тўполончи укаларининг ҳам бири мактабга, икинчиси моллар изидан далага чиқиб кетишганди. Уйнинг жимжитлиги ҳам қизни эзарди. Қодирнинг олдига қандай чиқишини билмасди.

Тоҳира дадасининг онасидек қаттиқ сўкиб-койимаслигини биларди. Бироқ, ота бўлгани учунми, қиз унга тик қарашдан қўрқар, ҳатто унинг учуриқнамо гапи ҳам

суяк-суягидан ўтиб кетарди. Меҳмон ҳам қўзғала бошлаганга ўхшади. Қиз отасининг заҳар томиб турган башарасини кўрмай қўяқолиш ва турган бўлса Қодирга учрашиш учун ўрнидан туриб, боққа чиқди...

Толзорда чувалашиб юрган болалар ҳам, Қодиржон ҳам аллақачоноқ кетиб қолган экан. Боғ этагидаги наъматак бутоғида бир қорашақшақ шохдан-шохга сакраб, думини ликиллашиб бетиним шақиллар, поя-бағаз ишкомлар баҳор елида оҳиста қисирлаб қўяр, ариқ тўла сув боягидек шарақлаб оқиб ётарди... Тоҳира пастак деворлар орқасидан ястаниб кўриниб турган кенг далаларга, зумрад либос кияётган боғларга, мактаб томондан қувалашиб чиқиб келаётган болаларга узоқ ғамгин тикилди... Уни кутарди. Наҳотки кетиб қолди. Мендан хафа бўлдимиз? Қайтиб келармикин?

4

Қодир қўли устунлигига ишониб ўтириб, қиморини бой бериб қўйган аламзада одамдек ҳис қиларди ўзини. Қўз олдидан раиснинг гоҳ майна қилаётгандек тиржайган, гоҳ шум ниятли одамдек хўмрайган, гоҳ даҳанини ярақлатиб ясама шижоаткорлик билан нутқ сўзлаган башараси нари кетмасди. Илгари бу башаранинг қовоқ уйиб қараши ҳам, нутқи, кулиши ҳам унга ёқимтой кўринарди. Энди эса... Ўзи, актни яширмайман, қарзини тўланглар, деб тўғри иш қилганига тўла ишончи комил бўлса ҳам, у ахир раиснинг «саховати» туфайли севгилисининг олдида ҳам ноилож тил ғулдиратади-да яна қайтиб. Ярашларга унинг эшигига ишонч билан бел боғлаб келавериш учун ҳам йўл очилди. Қодир учун эса йўл беркитилди. Энди нима қилади?— Қодир чигал ўйлар ичида дала айланиб юриб Тоҳираларнинг боғи этагига,

қиз билан учрашиб турадиган жойига келиб қолганини билмай қолди.

Толзорда болалар чуввос солар, Тоҳира эса ариқ лабида бир қўли билан тол поясини ушлаб, суянганича оқаётган сувга телмуриб турарди. Қизнинг қалин қўнғир сочи, кўк кўйлаги енгил шаббодада силкинарди. Қодиржон унга наъматак орқасидан анча вақтгача унсиз тикилиб турди... Тоҳира тунов кунги гапларида ҳақ эканда. Қолхоздаги ярамасликларнинг илдизи ҳали маҳкам экан!.. уларга қарши чиқиш учун Асад аканинг қисматига ўхшаган қисматни бўйинга олиш лозимми?— деган фикр бир нафасда хаёлидан ўтди.— Наҳотки мен бу ерда тўғрилиқ қиламан деб, ўз муҳаббатимнинг бировлар томонидан юлинишига имкон яратиб берсам-а?!— хаёлининг тагига ета олмас эди у.— Наҳотки Тоҳирам ҳам мени тўғри тушуна олмаса... Тоҳира билан энди узил-кесил бир гаплашиб олишим лозим... Биргалашиб бир чора излашимиз керак. Йўқ, мен ота-онамнинг қулиман деса, ноилож бахт тилашдан ўзга иложим йўқ...— Қодиржон беихтиёр, Тоҳирахон, деб овоз қилди. Қиз бошини кўтарди... Худди шу дақиқада уй томондан ҳам устма-уст овоз келди. Онаси кетма-кет чақирди. Тоҳира Қодиржонга қўл силкитиб, келаман, дегандек табассум қилди-ю, чопиб уйга кириб кетди.

Қодиржон хийла вақт туриб қолди. Қиз болаларга бир-икки баргак эгиб берган ҳам бўлди.

Болалар толзордан оладиганларини олиб, бировлари ёғоч отларининг «човига» саваб, гижинглантишганича, бировлари орқалари тўла зумрад сочларини силкилатишганича олдинма-кетин чиқиб кетишди. Қодир далага ўтди.

Қодирнинг ўзи акушкачилар олдида бўлса ҳам, кўзлари Тоҳираларнинг боғида эди. «Мабодо чиқиб қолмадимми?! Мени изламаяптими-а?!»— дея алангларди. Умид

кишига қанотдир, дейдилар. У билан одам ҳар қандай мушкулларни енгиб чиқади, у билан юксакликларга кўтарилади. Қодир ҳам узилай-узилай деб турган ишонч, умид ипларига маҳкам тирмашиб, ортига қарарди: боғда кўринмаяптимикин? Наҳотки, наҳотки! Ана, хайрият! Наъматак орқасида унинг келишган гавдаси пайдо бўлди. Бу томонга тикиляпти, излаяпти, ҳаракатлари бежо... Қодир дарахтлар орқаси билан боғ томон яна илдам одимлади.

Қизнинг маъюс қарашларидан, хўрсиниб-хўрсиниб қўйишларидан йигит, энди нима дейсиз, менинг гапимга инонмагандингиз, мана, қув чол айтганини қилибди-ку, деганга ўхшаш оғир кинояни уқиб борарди.

— Ярашхон идорадан чиқиб тўғри бизларнинг уйимизга келди,— деди Тоҳира Қодирга ер тагидан қараб.— Сиз ҳам идорадамидингиз?

— Ҳа,— деди Қодир. Қиз, бу ёғи энди нима бўлди, дегандек унинг кўзларига тикилиб қолди.

— Бир масалада сиз ҳақ экансиз, Тоҳирахон,— деди Қодир,— ялтироқ гапларга қараб ҳукм чиқариб юрган эканман.

— Кейинги пушаймон одамнинг ўзига душман бўлиб қолиши ёмон-да.

— Мен ҳеч нарсадан пушаймон еяётганим йўқ. Менинг нима қилишимни энди кўрасиз!— деди.— Мен бунақанги ярамасликка тоқат қилиб туролмайман.

— Нима қиласиз?— қошлари учди қизнинг.

— Тоҳирахон, сиз отангиз хусусида хотиржам бўлинг. Унинг иши тўғрилиқ билан битишига қўлимдан келганича ҳаракат қиламан. Лекин колхознинг яна илгаригидек ошна-оғайничилик гирдобига тушишига қараб туролмайман...

— Нима қиласиз?

— Қўлимдан келганини қиламан, бу Ярашга ўхшаган тулқилар колхозни қачонгача кемиради?!

Қиз индамай яна бошини эгди. Елкасидаги рўмолини секин сидириб олиб қўлига ўради. У Қодирини қизганарди.

— Нега маъюс бўлиб қолдингиз, Тоҳирахон? Уйингиздагилар сизни унинг қўлига топширмақчи бўлсалар, эргашиб кетавермассиз, ахир!

— Қўлимдан нима келарди. Отамни ўзингиз биласиз, қанақа жоҳил! Опам...

Қодир қизнинг кўзларига кўзини қадашга уринди. У ўпкалагандек, ер сузди. Тунов кун отасининг қарзи хусусида гап кетганида сўз бермаган қиз, бугун ўз қисмати, ўз бахти ҳақида гап бошлаганда ғамга тўлди. Қодир унга:—Йўқ, Тоҳирахон, ҳозир сиз маҳкам туришингиз керак, уларга йўл бермаслигингиз лозим. Шундай қилиб, уларнинг оёғини тийилтириб турсангиз, кейин, кейин у ёғини...—дея гап уқтиришга уриниб турганди, уй томондан Муслима аянинг яна: Тоҳира-ю, Тоҳира, қаёққа гумдон бўлдинг яна?! дея қичқиргани эшитилди. Қиз сапчиб туриб:

— Вой, ўлай, бу ерда сиз билан ўтирганимни билса, икки ямлаб бир ютади,— деди-ю, рўмолини ҳилпиратганича ишкомлар орасида пилдираб кетди. Дам ўтмай у ишком бошидан Қодирга бир қайрилиб қаради-ю кўздан йўқолди.

5

Ҳар кундагидек Саври идорадан ҳаммадан олдин чиқди. Йўл-йўлакай узайтирилган кунли мактабга кириб ўғлини олди. Она-бола йўлда кулишиб, чопишиб келатуриб, катта ариқ бўйида, дўпписига ялпиз тераётган Асаджонга кўзлари тушиб қолди. Ота уйга ҳар кун гоҳ ярим кечада, гоҳ икки хуфтонда келарди.

— Нечук, нечук? Қаёқдан кун чиқди?— деди Саври бугун эрининг барвақт қайтаётганига суюниб.

— Серялпиз бир мошхўрда ичгим келди.— Эрта қайтиш сабабини айтгуси келмай ялпизга ишора қилди эр. Саври унинг қорача юзлари, кўзларида, табассумида қандайдир ғайри-табиийлик сизди:

— Идорадан яқинда чиқиб кетиб эдингиз-у,— деди Асаджонга.

— Ҳа, далада ҳам тургим келмади.

Эри гапини тугатмасданоқ Саврининг эсига идорага келиб кетган Яраш тушди. Ҳаммасини фаҳмлади. У Ярашнинг қабоҳати туфайли эрининг бошига тушган кунларни, воқеаларни яхши биларди. «Ҳаҳ» деди юраги увишиб:

Яраш нима ҳунарлар кўрсатмаган!..

Асад МТСдан механизаторлигини ташлаб, колхозга ўз ихтиёри билан бригадир бўлиб ўтди. Биринчи йилиёқ пахта экиб, пландагидан икки ҳисса ошиқроқ ҳосил олди. Бригадир ерларини янги ерлар ҳисобига кенгайтирди. Келаси йили эса колхоз шаҳарга яқин бўлгани учун бригадаси ерларининг ярмига сабзавот экинлари бўйича план беришди. Пахтаси ҳам, қовун-тарвузи, помидор, картошкалари ҳам яхши бўлди. Одамлар орасида ҳатто Асад бу йил қаҳрамон бўлади, деган гаплар тарқалди. Лекин... Саври эрининг феълени яхши билади. Ўзи тўғри, иши тўғри бўлгани учун ҳамманинг ҳам тўғри бўлишини истарди. Қиттак нуқсонни кўриб қолса ҳам тепа сочи тикка бўларди. Яраш ҳам шу кезларда шаҳарда колхоз учун дўкон очганди. Асад бир куни раис Ярашнинг дўконига ўзи учун қовун тушириб сотиб, пулини олганини эшитди. Правление мажлисида унинг астар-аврасини ағдарди, маишатпарастликда айблади. Ревизия комиссияси бу ишнинг тагини очиш учун бел боғлаган эди, уддалай олмади: раис учун сотилган қовун-тарвузнинг бригадир қўлидаги факторлари ҳам, бухгалтериядаги, ҳатто дўконга берилган қогозлари ҳам йўқ қилиб улгурилган экан.

Баъзилар:

— Ҳа, раис икки тонна қовуннинг пулини еса ебдида,— дейишди. Асад баттар қизишди. Бир йиғилишда эса Ярашхон келиб Асаджонни:

— Колхоз раҳбарларини обрўсизлантиришга ури-

нувчи, колхозчиларнинг бирлигини бузувчи, деб роса чалпиди... Раиснинг ўзи бирор қаттиқ сўз айтмади-ю, фақат Асадни кўрганида қовоқ-тумшугини осилтирадиган одат чиқарди. Бу раис ҳақида илгарилари орқа-воратдан ҳар хил гаплар юрарди-ю, Асад унга ишонмас, рад этарди.

...Кеч кузга борганда Асаднинг уйини беҳосдан тинтув қилишди. У гектарига 22,5 тоннадан картошка топшириб, планини 160 процент бажаргач, келаси йилга эртаги уруғлик учун деб, қирқ тонна картошка олиб қолганди. Буни ҳам колхоз омборига чиқариб кўмсақ, эндиги йил баҳорда бунга эгалик қиладиганлар кўпайиб кетади, деган хаёл билан ўз боғига ишкомлар орасига кўмдирганди. Ўғирлаб кўмилган, деб акт қилинди. Колхоз раҳбарлари гўё ҳеч гапдан хабарлари йўқдек ўзларини четга олиб турдилар.

— Нега боғингга кўмдинг, нега омборга олиб чиқиб қўймадинг. Бу ўғирлик,— дейишди. Бу тухматдан ўзини оқлаб олгунча Асаднинг тинкаси қуриди. Кейинчалик маълум бўлишича, уруғлик картошкани ўғирлаб кўмган, деб Яраш маълумот берган экан.

Эрининг дилини ҳозир қандай изтироблар тимдалаётганини Саври биларди:

— Яраш нимага келганини раис сизга айтдимиз?— деди келиб, уй эшигини очатуриб Саври.

— Ўғлини колхозга ишга олишимизни сўраб келибди шекилли.

Ялпиз тўла дўппини димоғига босди Асад. Саври эрининг юзига тикилди. Ялпиз ҳидидан роҳатланган эрининг юзига тикилиб, ўзича: айтманти, деган фикрга келди. Хотинининг сирли индамай қолишига тушунмади, уйга шўхлик билан кирган ўғлидан кўзини олмай:

— Бошқа иши ҳам бор эканми?— деди.

— Икки қуённи бирдан мўлжалга олмаса кела-

димиди у чол,— деди тўсатдан Саври.— Раис айтмадимиди?

— Йўқ,— хотинига ўғирилди Асад.

Саври билганларининг эрига қандай айтиш иложини тополмай қолди. Раиснинг бутун правление аъзоларини, шу қатори партком ва бригадир бўлган эрини ҳам менсимаганлиги унинг нафсониятига ботганди. Бу ҳақда гап очса ўғлининг шўхликларига боқиб ҳузур қилиб ўтирган эри дарров ёнади, суйган овқати — серялпиз мошхўрда ҳам татимайди.

— Иккинчи қуёни нима экан?— қистади Асад. Саври ўзи гап учини чиқариб қўйганидан айтмаслик иложини тополмади.

— Раҳмат аканинг қарзи,— деди.

— Нима қилар эмиш у қарзини?

— Раис билан гаплашиб, тўлатмайдиган қилиб, прокурорга ҳам оширтирмай, правлениеда ўчиртириб юбормоқчи.

— Ҳо, ифлослар-эй, бекорга овора бўлишади бу гал! — хуноб бўлди Асад.

— Ия,— илжайди Саври.— Улар мушукнинг кана сўрган жойини қашиб туриб, офтобга чиқариш йўлини тополмайди, деб ўйлайсизми?

— Раис уларнинг йўлига юради деб ўйлайсизми сиз ҳам?

— Юрди.— Саври ичига сиғдиролмай билганини айтди. Асад бунга ишонгиси, раис ҳақида анчадан бери кўнглига тугила бошлаган шубҳаларнинг энди ростга айланишини истагиси келмас, боши қотарди.

Қозонда мошхўрда биқирлаб қайнар, қийматахтада Саври пичоқ билан оҳиста тиқиллатиб майдалаётган ялпиз ёқимли ҳид таратарди. Энди Асаднинг димоғига у кирмас, ўғлининг шўхликларини ҳам кўрмасди, унинг қалби нафрат-алам туғени билан банд эди.

Қизғиш шафтоли гулларида асаларилар гужғон ўйнар, ариқларда бўтана сувлар айқириб оқарди. Қодиржон идорадан чиқиб, қайси бир фермагадир бориб келиш учун отланиб турган эди. Олдидан Асад чиқди.

— Қаёққа кетяпсиз?— деди.

— Фермага.

— Менинг ҳам озроқ ишим бор эди, битказай, бирга борармиз.— Қодирни йўлдан қайтарди Асад.

Бу парткомнинг ажойиб табиасти бор-да! Муомалада анча қўпол, тўнгроқ бўлса ҳам, тўғри сўз, тик. Баъзан бошлиқларга ўхшаб ишга, одамларга юқоридан салобат билан қарашни, савлат тўкиб муомала қилишни ҳам билмасди. Мен амалдорман, колхозчидан ўзимни баландроқ олиб юришим керак, деган фикр унинг табиастига ёт эди. Далада, идорада, мажлисда, тўй-ҳашамда, ўтиришда — ҳамма жойда ҳаммага қоришиб, ҳақ гапига кирмаганга қўполлик билан бўлса ҳам ҳукмини ўтказарди. Ҳеч нарсани кўнглига олмас, нотўғри топилган ишнинг тагини очиб ташламагунча сўзидан ҳам, ҳаракатидан ҳам қолмас эди.

Асад колхозни юксалтириш масаласида ҳам аниқ таклифларни ўртага ташлаганди.

— Районимизда 3 колхоз бор,— деган эди у райкомда бўлган бир мажлисда.— Илгари қирқдан ортиқ эди. Ўшанда ҳам фақат уч колхоз илғор эди. Қўшилишдан кейин ҳам, ўша илғор колхозларга бирлашган хўжаликлар тузалиб, кўтарилиб кетди. Бошқалари ҳамон қолоқлигича қоляпти. Ҳақиқатдан кўз юмиб нима қиламиз, ўртоқлар, тўғриси шу-да!— деганди мажлис аҳлига бир-бир қараб.— Биз кўпинча палон колхоз қолоқ, палони

планни бажармади, раҳбарлари ёмон ишлади, деб шовқин кўтарамиз-у, лекин шу қолоқликнинг асл сабаби нимада деб жиддий ўйлаб кўрмаймиз. Баъзи ўртоқлар, илғор колхозлар, биринчидан, яхши раҳбарларга эга, иккинчидан, орқаси мустаҳкам, суягини қотириб олган, давлатдан қарз сўраб юрмайди, дастмояси кўп дейдилар. Бу ҳам кўп жиҳатдан тўғри албатта, аммо мен, қолоқ колхоз ва совхозларда тез-тез алмаштирилаётган раҳбарлар орасида ишбилармони, яхшиси йўқмиди, деб сўрамоқчиман? Ёки ўтган йили, масалан, бизнинг собиқ «Қизил юлдуз»да кўкламги ишларни бошлаш учун дастмоя йўқмиди?! Бор эди. Лекин кузга бориб дастмоя зарарларни қоплай олмай қолди. Шунинг учун ҳам мен, колхоздан қолоқликнинг бошқа туб сабабларини қидиришимиз, керак деб ўйлайман,— деганди у. Ҳақ гап, деб тан берганди Қодир. Шундан бери иккаласи иноқ эди.

Асад янги раиснинг чалкаш босилган илк қадамини кўрганми, эшитибми, яноқларидаги туклар ҳурпайиб юрарди.

— Ҳозир,— деди-ю, дастлаб у ўз хонасига бурилди. Қодир бухгалтерияга кириб, Асад чиқиб қолар дея эшикка тикилганича столига омонат чўнқайганди, кўлида қогоз билан раис кириб келиб қолди. Хонада Асад ҳам пайдо бўлди. Бу ерда Саври ҳам, секретарь ва кассир ҳам йўқ эди. Тўрдаги столда бош бухгалтер Сулаймонгина чўт шиқиллатиб ўтирарди. Асаднинг чакка томирлари бўртган, бурун катаклари кенгайиб, қаттиқ-қаттиқ нафас оларди. Кам куладиган раиснинг ҳўмрайиб қараши ёқмади шекилли, қовоғи тушди унинг ҳам. Стол қиррасига кафтини қўйди. Раиснинг башарасидан кўп гапни билиб олмоқчи бўлгандек унга тикиларди.

— Кеча янги зоотехник олдим,— деди раис парткомга қарамай.

— Янги зоотехник? Ким экан у? — жонланди Қодир.

— Райондан, — деди раис қуруқ қилиб. — Эрта-индин ишга келади.

Қодир ялт этиб бош бухгалтерга қаради. Унинг кўзлари мамнун йилтираб турарди.

— Ярашнинг ўғлими? — деб сўради Асад.

— Ҳа, райондан ҳам тавсия қилишди. — Бошини кўтарди раис. У, сизлар билиб қўйишингиз керак бўлган гап шу эди, деган қиёфада эшик сари юрганди, Асад уни гапга тутди:

— Ярашнинг яна колхозга аралашиши яхши бўлмапти!

— Нима? — тўхтаб қолди раис. Асадга баланддаң тикилди: — Эски адоватларни ташланг, эски адоватларни!

— Қанақа эски адоват?! — чеккаси тортишиб кетди Асаднинг. У Яраш билан ўзи орасида бир вақтлар дўконда қалбаки фактор билан ўғринча сотилган қовунтарвуз хусусидаги жанжални раисга гапирмаганди. Бунга уни ким, қандай тушунтирди?! Қизиқ!

— Ташланг, ташланг бунақа гапларни! — Олдингидан қаттиқроқ бақириб чиқиб кета бошлади раис.

— Йўқ, Саъди ака, юлғичларга ёнбосишни сиз ташланг!

— Нима? — эшикка қадам қўйган жойида тўхтади раис. У орқасига қайтди. Бош бухгалтер ўтирган ўрнида қалт-қалт титрарди. Асаднинг ғазабдан қалтираб, тилига гап келмай қолганини кўрган Қодир атайлаб:

— Қарздорлар масаласи нима бўлди? Прокурорга рўйхат юбориш керак эди, — дея орага суқилди.

— Прокурор билан ўзим гаплашаман! — уни ҳам жеркиди раис.

— Бу ҳақда олдин ўзимиз гаплашиб олишимиз керак-ку!— олдинроқ чиқди Қодир.— Раиснинг қошлари кўтарилди. Кейин кўзлари пирпираб хиёл бўшашди.

— Бу ёқда кассада уруғлик картошкага ҳам бир тийин пулимиз йўқ, шуларни тезроқ ундириб олмасак, қаёқдан пул оламиз!— деди Қодир, раиснинг ўзбошимчалиги ҳиқилдоғига келиб юрганди ўзи.

— Оламиз, оламиз, уруғликсиз қолмайди колхоз,— овозини кўтариб деди раис.

— Зўр келганда давлатдан қарз кўтариб, қора кар-

тошкани қимматга олгандан кўра, ҳозир ҳаракат қилиб, нақд тўлаб, қўшнилардан қайроқи-пайроқи олиб экканимиз тузук-да.— Раис, бунга нима бўлди дегандек, бошдан-оёқ тикилди.

— Ҳеч қанақа зўр келмайди, ҳовриқаверма,— Қодирнинг гапини назарга олмай, қайтариб ташлади раис.— Давлатдан қарз кўтариб, уруғлик картошка олсак, зарар қиламиз деб ким айтди сенга? Қаердан олдинг бу бемаъни гапни?

— Бу бемаъни гап эмас, ҳар йилги бўлаётган гап,— деди Қодир.

— Қўй, қўй!— оғзини очирмади раис. У Қодирга пўписа қилар-у, Асадга ўқрайди. У билан ади-бади айтиб ўтиришни раислик шаънига эб билмас, шунинг учун ҳам қай юлғичга ён босибман деб ҳам сўраб ўтирмади. Асад эса ҳамон қўли белида, жавоб кутиб турарди. Умуман, колхоз раҳбарларининг тўсатдан бундай гапи бир-бирига тескари келиб қолиши хунук эди.

— Э, қўйинг, Асаджон, бунақа гапларни қўйинг, қўйинг-э.— Орага тушиб, уни қойий кетди шу пайт бош бухгалтер.

Асаднинг одатда заҳрини сочиб, жаҳлини тўкиб бўлганидан кейин бўшашиб, алам ичида айтган гапидан пушаймон қиладиган одати бор эди. Чеккасини ушлади.

Эшикдан омборчи билан бир бригадир йигит кириб келиб қолди-ю, икки раҳбар нафасларини ичларига ютишга мажбур бўлдилар. Раис хонасига чиқиб кетди. Бригадир билан омборчини жўнатгач, бош бухгалтер яна бобиллади:

— Нега бунақа қиласизлар? Нега жаҳлини чиқарасизлар-а? Нимага керак бу?!

— Мен ҳам билмайман нимага кераклигини,— деди

Асад тумшайиб.— Колхозни юксалтириш учун тадбирлар кўриш керак бўлган пайтда юлғичларга ён босиш керакмиди? Қани сиз айтинг-чи, кимга керак бу?

— Э, ўзидан сўранг,— пасайиб қолди бош бухгалтер.— Ғалвадан фойда чиқса, боринг, ўзидан сўранг!

Асад хонадан чиқди...

Қодир ҳам пешонасини тириштириб, таъби хира ҳолда Асаднинг ортидан чиқди.

Раис учун булар мутлақо кутилмаган бир туғён эди. У тилда халқ, партия менга ишонч билдирди, катта хўжаликни кўтаришдек оғир масъулиятни юклади, деса ҳам, дилда раислик кўп йиллар давомида қилган уринишим, ошна-оғайниларимнинг қўллаши натижасида қўлга киритган омадим деб билар, қўл остидагиларнинг қўйган ўрнида шахмат донасидек қимирламай туришини, буюрганини қилаверишини истарди. Парткоми билан экономистининг баъзи қилиқлари меъдасига ўтирмай юрган бўлса ҳам улардан бу даража гап чиқади деб кутмаганди. «Кўнглида бир шум нияти бўлмаган одам ўз бошлиғига шунақа қиладими? Қаёқдаги қарзларни суриштиради,— ўйларди раис.— Раҳматнинг қарзи хусусида... Одамлар бунга қалбаки деса деяверар, у ёқда нима бўлгани билан менга неча пуллик фойда-зиёни бор, текширтириб нима қилдим, бу ёғи илтимос билан келган оғайним — керакли одам, ахир раисликка кўтарилишимда жойларга озмунча югурдимми?! Унинг сўзини ерда қолдирсам яхши эмас.— У қора кунгурадор стулга суянганича ўйга ботди.— Уруглик картошкани орага тикади...»

Ташқарида қуёш чарақлар, шафақ ранг шафтоли гулларида асаларилар гужғон ўйнар, раис ҳамон кабинетдан чиққуси келмасди.

Ҳовлидаги гуллар ҳам, боғ тўридаги кўчатлар ҳам қорайиб кўрина бошлади. Қовоғини уйиб тун кириб келмоқда эди. Қодирларнинг уйида айвон четида тумшуқлари осилиб кетган Низом тоға муштини энгагига тираганича кўча эшикка тикилиб ўтирарди. Ичкари уйда эса Қодирнинг онаси, нима учундир, коса-пиёлаларни зарда билан бир-бирига тарақ-туруқ қилиб уриб тахларди. Кўринишидан опа-ука яхшигина жиқиллашиб олганга ўхшардилар.

— Олдин айтганимни қилмади, хўп майли. Қилганида сен ҳам жим, мен ҳам жим, олам гулистон эди. Энди нега тинчитганда тумшуғини тикади у тентак!— деди тоға.— Раисга текширилсин, қарз ундирилсин деб ақл ўргатишнинг нима кераги бор унга?! Раиснинг ўшанчалик ақли йўқ эканми. Жимгина ўзининг аравасини тортавермайдими!

— Битта жиянингни кўзини очирмадинг, очирмадинг! Сенинг гапингга юрса — одам-у, юрмаса, одам эмас экан-да!— Бўш келмасди она ҳам...

Шунинг устига кўча эшик ғийчиллаб очилиб, ҳовлида Қодир пайдо бўлди.

Остонага чиқиб турган она:

— Нега келдинг, болам? Бу ерда сени тоғанг икки ямлаб бир ютаман деб ўтирибди,— деди.

— Нега унақа дейсиз?— деди Қодир. Уйга кириб кийимини ечаётган жойида у яна тоғасининг онасига зарда қилиб:

— Билсангиз, опа, мен ўғлингизни эмас, ўғлингиз мени, менга қўшиб ҳатто ўзининг яхши кўрган қизининг отаси Раҳматни икки ямлаб бир ютмоқчи. Мен жияним ундай-бундай деб Раҳмат акага мақтанмоқчи бўлиб юрибман-а!— деяётганини эшитди.

Она ўзини тутиб туролмади:

— Э, сен одам, жиянинг — одам эмас, нима қиласан уни бировларга мақтаб?! Нима қиласан у ёмоннинг уйига келиб?! Бор кет! Йўқол кўзимдан, яхшиси.

Диёнатдан айрилгanning бети қалин бўлади дейдилар — тоға ўқрайиб ўтираверди.

Қодир онасини койиган, юпатган бўлиб нариги уйга киритиб юборди. Кейин ўзи секин келиб, тоғасининг ёнига тиз чўкди. Иккаласи ҳам миқ этмасди. Шу алпозда узоқ ўтирдилар. Ичдан ёниб-ўчаётган тоғанинг қулоқлари қимирлаб, қимирлаб қўярди, ихрар, жаҳл билан кўзини олиб қочарди.

— Сен, жиян, шу даражага бориб етганмидинг-а?! — деди туриб-туриб у. — Сенга нима-я, уни қанақанги қилса қилиб тинчитиб, олган-олмаганда-я! Сенинг ҳам-ёнингга тушадигани-тушмай қоладими-а! Ўзи қанақангисан! «Ундирилсин, шу пулга уруғлик картошка олинсин», дермишсан зўр бериб.

— Ким айтди сизга бу гапни?

— Ким айтгани билан нима ишинг бор!

Қодир тиззасига тираниб қолди.

— Ҳа, хўш, мен ҳеч кимга сездирмай, гумдон қилиб юборинглар дейми? — деди.

— Дема, дема, ҳеч нарса дема! Сенинг бир нарса дейишингни ҳеч ким сўраётгани йўқ, — бақириб берди тоға. Кейин тўсатдан овозини пасайтириб, — бу ёқда юганим ўзимники, чайнаганим гумон бўлиб турибди-ю, унақа демайди, бунақа демайди, дейсан! Ҳаққонийлик билан узоққа боролмайсан! Қанақасан ўзи! — деб тўнгиллади тоғаси. Қодир тоғасининг бу гапига ҳайрон бўлиб, тикилиб қолди: нима, юганим ўзимники, чайнаганим гумон? У кўпдан бери тоғасини тушунолмай юрарди. «Оғзимдаги гумон» — эмиш! Бу ҳали ҳам жамият бойлигини, кўпчилик фаровонлигини ўз фаровонлиги, ўз

бойлиги, бахти деб билмаган, кўп нарсаларнинг умумлашишдан талвасага тушган кимсанинг васвасаси-ку. У ҳозир ҳам юрагини жияни олдида, уни ўзиники билиб очяпти, аламини оляпти. Бошқа жойда бўлганида ҳиҳилаб кулиб, жияним ҳақ талабни қўйибди, ҳақиқат бўлгани яхши, дерди. Қодир ҳозир у билан гап талаш-шиш бефойдалигини тушуниб турарди.

— Қўйинг бундай бемаъни гапларни, тоға!— деди Қодир зўрга.

Тоға бунга қулоқ солмади, жиянини букиб, раис олдида оғиз очмайдиган қилиб қўйиш, пайти келиб қарз хусусидаги актлар правление мажлисига қўйилганда, ул-бул деб яна «подани булғатиб» юрмаслиги иложини қилиш учун ўзи билган талай гапларни гоҳ баланд чиқиб, гоҳ паст тушиб вайсади. Дўқ қилди, қўрқитди, на-сиҳат қилди, ялиндди ҳам. Қодирдан у кутган садо чиқмасди. Қовоқларидан қор ёғди, баттар тумшайиб, юраги сиқилди. Тун ҳам тоғанинг юрагидек қоп-қора тўн кийиб олганди...

— Сенинг учун қариндош-уруғ ҳам уч пул, колхознинг раиси ҳам, шундайми?— деди у ниҳоят, яна ғазабга миниб.

— Йўқ, тоға, мен бировга ёмонлик қилмоқчи эмасман.— Жуда босиқлик билан мулойим гапирди Қодир.— Мен виждонимни ютолмайман, халқ ғазабидан қўрқаман, холос.

— Э, бўлди.— Урнидан туриб кетди тоға.— Сен ҳам тўтиқушдек сайрашни ўрганиб олибсан. Қараб тур! Халқ ғазабидан қўрқаман, эмиш-а! Халқ сени еб қўярмиди!

У Қодирларнинг ҳовлисидан гандираклаб чиқиб кетди. Укасининг кейинги гаплари қулогига чала-ярим чалиниб, ичкари уйдан югуриб чиққан она, орқасидан:

— Ниятинг ўз бошингга етгур нима гап қилиб кетди

яна? Беш қўлини бирдан оғзига тикмаса-ку, ўзига ҳам бало йўқ эди, бошқаларга ҳам,— деб қарғаб қолди. Кейин, ёлғондан бўлса ҳам гапига хўн-хўп деб қўяқолмай-санми сен ҳам у гардонинг эзилгурса,— деб Қодирни койишга тушди. Тоҳиранинг отасига бориб, жияним шунақа девотти, деса, худо кўрсатмасин, Раҳмат олди-орқасини ўйламай, тўнини тескари кияди олади.

Раҳматнинг бусиз ҳам тўнини тескари кийиб олганидан она беҳабар эди. У тез орада совчи юборамиз-у, қизини ўғлимга унаштирамиз оламиз, зап ўғлимга муносиб қизи бор-да, ўғлим ҳам зап топган-да! Раҳмат ҳам, хотини ҳам қизининг Қодирим билан гаплашиб юрганидан беҳабар, беҳабар бўлгани маъқул. Совчилар борганида, мабодо ул-бўл деб тихирлик қилса, қиз билан йигитнинг дили бир, деб кўндиришади, дея режалар қилганди. Укасининг ўғлига ўчакишиб қолганлиги уни ташвишга солиб қўйди. «Ёмон, ёмон укам, ҳар қанақа балодан қайтмайди» деди.

Қодир эса бошини панжалари орасига олиб, хаёл дарёсига ғарқ бўлиб ўтирарди...

3

Яна тонг кулди, янги кун жилмайиб боқди. Бухгалтерия ходимлари эндигина келиб, ҳамма ишга шўнғиганди. Ташқаридан машинанинг гуриллагани эшитилди.

— Раис келди,— деди Сулаймон ака деразадан бошини чўзиб қараб. Раис, одатича, ўз кабинетига ўтиб кетавермай, бухгалтерияга бурилди. Унинг бўйнидаги қават-қават бақбақалари, халтум-халтум гўшт йиғиб чирсиллаган лунжлари, йўлда зўриққанидан бўлса керак қизариб кетганди. Қисик қора кўзларида, боқишларида кўп бошлиқларга хос бўлган жиддият ва салобат чизиқлари қотганди. Гирдиғум гавдаси эшикдан ёнбошлаб

кириб келди. Қодиржон у билан кўришиш учун ўрнидан турди-ю, раиснинг қора галифе шим ва кителли йўғон гавдаси орқасидан хонага оҳиста кириб келаётган Одилга кўзи тушди. Унинг дадасиникига ўхшаган узунчоқ башараси Қодиржонга ёқимсиз кўриниб кетди. Раис амалдорона сиполигини бузмай, ўтирганларга Одилни таништирди:

— Янги зоотехникимиз Одилхон Ярашхонов, танишинглар!

— Таниймиз,— деди бош бухгалтер илжайиб. У жилмайса тепа лаби қочиб, соқоли кам тарашланадиган сердоғ, қуруқ чакак юзлари буришарди. Бу башара Одилхоннинг меъдасига ўтиришмади шекилли, Сулаймон аканинг эгилиб илжайишларига сўз билан эмас, кўз қирида ўйнаб йўқоладиган табассум билан ҳам жавоб қилмади. Ўтирганларга ёнбоши билан келиб, қўл учини чўзди.

Раис бош бухгалтердан у-бу ишни суриштирган бўлди, кейин Қодиржонга:

— Зоотехникни ҳозир машина-пашина топиб, фермаларга олиб борасиз, ишлар билан таништириб келасиз,— деди.

— Ишим кўп.— Қоғозларга ишора қилди Қодиржон. Раис буни ўзига нисбатан ҳурматсизлик, кечаги маҳмодоналикнинг давоми деб билиб чатнаб кетди.

— Эрта-пертага қиласан ишингни,— деди у сенсирашга ўтиб. Кейин тез бурилиб кабинетига чиқиб кетди. Қодиржон қараса, оқибати жанжалга айланадиган, ижирғаниб ишини йиғиштиришга тутинди.

— Машина бу ерга келадими?— деди эшикка чиққан жойида Одилхон.

— Агар бор бўлса,— ланж жавоб қилди гаражга кетатуриб Қодиржон. Гаражда икки шофер бир бузуқ машинанинг тагига ётиб олишганича, тиқирлатишмоқдай-

ди. Улардан бошқа на машина, на бирор кимса бор эди бу ерда.

— Бу яқин орада машина бўлмайди; ҳаммаси ҳар қаёққа иш билан тарқаб кетган,— дейишди шоферлар. Қодиржон гараждан умидини узиб чиқиб келаётган эди, кўчадан автокачка аравани шалдиратганича Зоҳид ўтиб қолди.

— Ҳа, «Победа» керак бўлдимиз, Қодиржон? Менинг «Победа»мга чиқақол.— Қўлида тизгинини ўйнатиб деди у.

— Молхонага кетаётган эдик,— деди Қодиржон. Зоҳид бошқа томонга кетаётган эди.

— Бизга борсанг, бедани нариги саройга ташлаб, ҳозир қайтишда олиб ўтаман.— Отларига қамчин босди у,— тебранавериб, ичагимни узади деб қўрқмасанг бўлди...

Икки йигит кўча юзига чиқиб, чор-ночор Зоҳиднинг аравасини кутиб туришди. Иккаласи ҳам бир-бирига миқ этиб гап қотмас, Одилхон ҳуштакда қандайдир куйни хиргойи қилганича белини ушлаб, у ён-бу ён юрар, Қодиржон қўлларини қовуштириб қорнига қўйганича кўча четида тизилган теракларнинг майда йилтироқ баргларига тикиларди.

— Раиснинг машинаси бекор турибди-ку!— деди Одилхон идора олдида турган енгил машинага қараб.

Қодиржон «у фақат раисники», деб қўйди. Шу пайт раис ичкаридан чиқди, катта-катта қадам ташлаб, машинасининг олдига борди. Одилхон ферма томонга борса, бизни ҳам ташлаб ўтар, деган илинжда бир раисга, бир Қодиржонга қарарди. Қодиржон тескари қараб олганди. Раиснинг машинаси йигитларнинг олдидан ғирллаб ўтди-ю, фермалар жойлашган участка сари йўл олди.

Қарши томондан отларини елдириб Зоҳид келмоқда

эди. Унинг ёнида Қодиржоннинг тоғаси Низом ака ўтирарди. Арава гаражга буриладиган кўча оғзига келганида, ундан Низом тушиб, Зоҳид Қодиржонга, ҳозир чиқаман, деб қўл силкитиб, гаражга кириб кетди.

Низом югуриб келиб Одил билан икки қўллаб кўришди. Тўйлар бўлай деётган эмиш, деб ёлтоғланиб ундан ҳол-аҳвол сўради. Раҳмат қизини сиздек йигитга бермаса кимга беради, у-бу дейдиган бўлса бу ёқда биз турибмиз, бўлдирмай қўймаймиз,— деди Қодирга эшиттириб. Одил ҳам:

— Биз ҳам сизга инониб келдик-да, раҳмат, раҳмат, ака. Дадам сизни менга кўп мақтаганлар,— талтайди Одилхон.

Қодиржон эшитганларини эшитмаганга солди.

— Бу йигитни дастлаб 1-фермага олиб бориш керак,— деди Қодиржон, аравага чиқатуриб, тоғасига ҳам, Зоҳиднинг ҳазил-ҳузулли гапларига ҳам эътибор қилмай.

— Қим ўзи бу йигит?

— Янги зоотехник.

— Янги зоотехник?— жонланиб қолди Зоҳид.— Раиснинг мана бу ишига борман. Эски зоотехник ишдан кетганидан кейин мана бир ой ўтмаёқ янгисини топибди, молодец, фермаларда қанча ишлар йиғилиб турганди...— У аравадан тушиб Одилхон билан қўл олишди.— Ўзим ҳам шу бугун идорага келиб, қачон янги зоотехник топасизлар деб тўполон қилмоқчийдим.

Зоҳид янада очилиб кетди. Қодирни ҳам четга суриб, сен ҳам овора бўлмай қўяқол, идорага кириб планингни чиз, мен ўзим айлантираман фермаларни, сен бари бир уларни менчалик билмайсан-ку,— деди.

Зоҳиднинг очиқ чеҳраси, қувноқлиги Одилхонга маъқул тушганди.

— Майли, қолақолинг,— деди Қодиржонга. Қодир-

нинг кўнглидагидек бўлди. Зоҳид Одилхонни аравага қўлидан тортиб чиқариб, ёнига ўтирғизди.

— Бўлар-бўлмасга ҳадеб бўғилаверманг, умрингиз қисқариб кетади,— отларига қамчи босар экан, тоғага қичқирди Зоҳид.— Ундан кўра, тутиб олиб уринг бу ўз-бошимча жиянингизни!

4

Кабинетидан турли хаёллар билан чиққан раисга узоқроқдан тузукроқ назар солсак зарар қилмас...

Раиснинг отаси ўтмишда бир масковчи бойнинг дўкониди гумашталиқ қилган, дердилар. У умр бўйи катта бойлик тўплаш, «Масковчи бой», «заовдчи бой» деб ном чиқаришни орзу қилиб ўтган экан. Шу мақсадда у ўзини минг кўчага урган. Таниш савдогарларнинг пинжига кириб, Россия томонларига ҳам қатнаган, дўкон-пўкон очишга кўп уринган. Лекин сира омади келмаган. Фақат нэп даврида сал омади келган-у, аммо, яна кўпга бормай, бир ёқдан, катта солиқлар ва иккинчи ёқдан, шафқат билмас рақиблар қақшатган. Бу аҳволдан додга келиб, ҳатто ўзини осиб қўйишига оз қолган, дейдилар. Кейин узоқ вақт қандайдир идорада югурдак ҳам бўлиб ишлаган эмиш.

Самарасиз уринишлар важдан бўлса керак Саъди эсини таниганидан бери отасининг очилиб-яшнаб юрган вақтини сира билмасди. Қачон кўрса у «рахмсиз фалак»дан нолигани-нолиган, дунёни бошидан-оёқ ифлосга, бузуққа чиқариб, сўкингани-сўкинганди. «Бу дунёда қил устида турасан киши, имонингни ютмасанг, дўзахга тушиб кетишинг ҳеч гап эмас»,— деб кечаси-ю кундузи фиғон чекарди.

Қишлоқларда коллективлаштириш бошланган дастлабки йили отаси тўсатдан вафот этди. Саъдининг бу

вақтда бўйи чўзилиб, суяги қотганди. У маҳалладаги мактабга қатнардди. У гапга чечан эди, ўзини катталар олдида камсуқум, кичиклар олдида эса билимдон қилиб тутабдилиш қобилияти зўр эди. Синфда доим олдинги қаторда ўтирар, ўз ўрнини ҳеч кимга бермасди. Саъди ўқитувчилари кўрсатганидан бошқа китобни қўлига олмасди. Мактаб битгач, институтга ўқишга бориш хаёлига келмади, тузукроқ иш, каттароқ обрў ва пул топиш ҳаракатига тушиб кетди. Отасининг эски ошнаси соясида қўшни қишлоқ район ижроия комитетига секретарнинг ёрдамчиси бўлиб ишга кирди. У ердан қандайдир қишлоқ хўжалиги ходимлари тайёрлаш курсига бориб ўқиб келди.

Шу орада тўсатдан уруш бошланиб қолди. Пихини ёриб қолган Саъди дўпписини ерга қўйди: умумий сарфарбарликдан четда қолиш учун йўл излади. Айрим қишлоқларда шу пайтларда шаҳардаги катта заводлар учун махсус ёрдамчи хўжаликлар ташкил қилина бошлаганди. Уни кимдир шулардан бирига тажрибали қишлоқ хўжалик ходими деб тавсия қилди. Иш бошқарувчи бўлиб ишга ўтди. Ёрдамчи хўжалик ишларини тез жонлантирди. Саъди тепа жойларга чархпалақлар ишлатиб сув чиқартирди... Бироқ орадан икки-уч йил ўтмай, бу ердаги ишлари юришмай қолди. Ёрдамчи хўжаликдан олиб яшириқча сотдирган картошка ва карамлари қўлга тушмади-ю, лекин баҳорда барча эртаги бодрингла-ри-ю, помидорларини совуқ уриб кетди. Заводнинг шу орада алмашган янги раҳбарлари унга ишончсизлик билан қарай бошладилар. Уни ишдан четлатдилар. Кунларнинг бирида унинг қўлига повестка топширишди. Бошқа кўчага ўзини уриш иложи қолмаганди, фронтга кетди. У машқларни тугатиб боргунча уруш ҳам тугай деб қолганди. Чап қўлидан яраланди. Уруш битгач, уйга қайтди. Районда уни яна қишлоқ хўжалик бўлимига

ишга олишди... Саъди кимга қандай муомала қилишни яхши биларди. Отадан ўтиб томир-томирига сингиб қолган «мерос» — ҳаётга маълум даражада шахсиятпарастлик кўзи билан қараш уни ташқи таъсирга сиртдан усталик билан мосланишга одатлантирганди. У китобни қўлига олмас, газета ва журналларни эса хизмат юзасидан мажбур бўлганлиги учун истар-истамас кўздан кечиарди. Лекин бирор мажлис ёки умумий йиғилишда муҳимроқ давлат ҳужжати юзасидан гапириш, лекция ўқиш талаб этилиб қолганида у мактабда ўқиганида домла тайинлаганларини ёдлаб айтиб юрганидек тўти қуш бўлиб кетарди. Қўлини мушт қилиб столга тираб олганича, кўзларини залдан олмай, узоқ ва жиддий гапириш санъатини эгаллаганди.

Шундай кунларнинг бирида унинг маърузасини райком секретари эшитиб, қойил қолди.

Бундан олдин ҳам райком секретари билан бир-икки ўтиришда бирга бўлганди. Ўзининг ташкилотчилик қобилиятларини ҳам кўрсата билганди. Орадан кўп вақт ўтмай Саъдини райкомга бўлим бошлиғи қилиб ишга олишди. Бу ўринда бир йилча ишламай, уни раиси ишдан бўшатишга колхозга юборишди. Район партия комитети биринчи секретарининг ўзи бориб уни колхознинг умумий йиғилишида раисликка тавсия қилди. Саъди бу колхозда икки йилча ишлади. Колхоз бир оз кўтарилганга ўхшади ҳам. Йиллик ҳисобот-сайлов йиғилишида колхозни бошқаришда йўл қўйган қатор-қатор хатоларини очиб ташлашди. Саъдининг ўз ўрнида қолиш учун қилган уринишлари бефойда кетди, у яна райкомга эски ишига қайтарилди.

Раисликдан кетгач, Саъди ўзи колхозда йўл қўйган хатолари ҳақида ўзича мулоҳаза юритди. Биринчи галда менга қарши бош кўтариши мумкин бўлганларни пайқамаяним, уларнинг танобини тортиб қўймаганим

бўлди. Шу хато менинг бошимни еди, деди ичида. Саъди мана янги бирлашган колхозга раис бўлиб келди. Энди бошидан бошлабоқ илгариги хатоларининг так-рорланишига йўл қўймаслиги, бугун ишларнинг жило-вини қаттиққўллик билан қўлга олиши керак эди.

Парткоми билан экономистининг тўғри талабидан нотўғри хулоса чиқариб «Москвич»ни далага дарғазаб бурдирганига юрагидаги шу кинлари сабаб бўлганди.

5

Раиснинг кўкиш «Москвич»и 2-молхона олдидаги катта ер бошига келиб тўхтади. Асаджон бригадасининг ерлари ҳам худди шу молхона ёнбошидан бошланарди. Далада меҳнат қизгин. Бригаданинг ҳамма аъзолари бугундан бошлаб, эртаги карам кўчатини экишга ки-ришганди. Кенг шудгор боши қий-чув. Қиз-жувонлар енгларини шимариб, шўх-шўх кулиб, ҳазиллашиб эгатларга зумрад кўчат маржони тизишади. Асад одам-лар қошида. Гоҳ парникдан машинада кўчат ташиб келаётган Тоҳирага: «Кам бўлма, Тоҳирахон синг-лим!»— дейди. Гоҳ кўчат экатуриб, шўхликка берилиб кетганларга: «Экаётган кўчатингнинг ҳам кулгиси чи-қиб қолмасин, кўзингга қара»,— дейди. У раисни эгат бошида қарши олди.

— Бўлиб қолдингларми?— деди раис, ишни кўздан кечиришдан бурун. Асад, ҳазиллашмаяптими, дея унинг қовоғига қаради-да:

— Бугун бўлмасак ҳам, эртадан қолмайди,— деди.

— Нега эртага қолади? Эртага бошқа ишингиз йўқ-ми?

— Бор албатта,— деди Асад эгат оралаб одимлай бошлаган раиснинг орқасидан тушиб.— Лекин имкон йўқ-да!

Раис йўгон бўйнини зўрға қайириб, унга бир қаради.

— Эрталабдан бери шуни экингламми?— деди у кўм-кўк ниҳолчалар тизилган эгатларни кўздан кечириб.— Бунинг ҳам кўплари кўкариш ўрнига сўла бошлабди. Буни қаранг, бу нима? Қанақа экаяпти одамларингиз ўзи?— раис барглари шалвираб ётиб қолган икки-уч туп карам кўчати устига зўрға чўнқайди, япроқларини кафтига қўйди:

— Одамларнинг ишини назорат қилиб турасизми ўзи?!

— Нами камроқ тупроққа тушиб қолган экан-да, ҳозир шу ариққа сувни хиёл кўпайтириб қўйсак, ўзини тутиб олади.— Эгат бошидаги чимларни мушти билан эзиб, сувни кўпайтира бошлади Асад.

Раис бошқа эгатлардан ҳам уч-тўртта шунга ўхшаш сўлинқираган кўчатларни топди. Улардан иккита-учтасини юлиб олди.

Раис кўчат экаётган қиз ва жувонлар тепасига зарда билан борди. Эрталабдан бери чағир-чуғур қилишиб, чақчақлашиб кулишиб ишлаётган ёш-яланглар шудгор бошида раиснинг қораси кўриниши биланоқ жим бўлиб қолишганди. Ҳамма камроқ гапиришга, кўпроқ ишлашга ҳаракат қиларди. Раис уларнинг ишларига бир чеккадан разм солди.

— Илдизи буралиб қолмасин, илдизи,— икки-уч қизга уқдирди раис,— кўп чуқур экма, илдизи буралиб қолади,— баъзиларга дакки ҳам берди у.— Буни кўринглар, буни, шунақа сифатсиз экилгани учун сўлиб қолган,— деб қўлидагиларни силкиб кўрсатди.

— Чуқурроқ экса бақувват бўлади,— эгатдан бошини кўтармай жавоб қилди лўппигина бир жувон. Аммо раис бу гап атрофда сочилиб ишлаётган қиз-жувонларнинг қай бирининг оғзидан чиққанини билолмай қолди.

Заҳрини атрофида пилдираб юрган табелчи йигитга сочди:

— Қараш керак! Одамларнинг ишини кузатиб туриш керак!

— Қараяпмиз, қараяпмиз,— деди табелчи ҳам, «қиладиган ишларини ўзлари ҳам сиз-у биздан яхши билишади»,— дейиш ўрнига.

Кейин раис Асадни шудгор четига тортди.

— Ишларингиз яхши эмас,— деди бир қўлини ер бошидаги тут танасига, бир қўлини жўксига қўйиб.— Бу аҳволда бугун экиб бўлмайсиз буни!

— Ўзи ҳам бир кунга эмас, икки кунга мўлжалланган. Эртага кечқурун тугатамиз.— Раиснинг калта гардони тортишиб кетди.

— Олдингизда турган вазифалар қанақалигини биласизми? Нима қиласиз орқага суриб. Ҳозир кунлар, соатлар учун талашиш керак.

— Икки кунлик ишни бир кунда қилиб бўлмайди, сифат бузилади.

— Баҳона қиламан деган одам ҳар қандай қилиб ҳам баҳона топаверади. Эртадан пиёз сепдирасиз. Эртаги картошкага ер тайёрлатасиз, бодринг экдирасиз. Шу ишларнинг ҳаммаси беш-олти кун ичида бажарилиши керак. Ҳаво ғанимат.— Ёнга қараб, башарасини буриштирди раис. У яна талай ишларни тайинлади.

Раиснинг топшириқлари қаттиқ эди: «Тўрт кун ичида эртаги экинларни экиб бўлинганлиги ҳақида рапорт менга ёзилсин, одамларни кечаси ҳам ишлатинг, бошқа ғиринг-пиринг деган гапни эшитмайман! Рапорт ёзилмас экан, бошқа қатъий чоралар кўраман!» Уруғлик картошка ҳақида оғиз очмасди. Қанақа бўлади у?

Умумий иш манфаатлари нуқтаи назаридан қараганда раис албатта талабчанлик билан тўғри иш қилаётганга, ўринли буйруқлар бераётганга ўхшарди. Аммо

ҳар қандай буйруқ, талаб ҳам имкониятни ҳисобга олиши керак ахир! Асад хуноб бўлди.

Раис яна талай буйруқлар бериб даладан чиқиб кетди.

6

Ер бошидаги ариқдан ҳатлаб ўтаётган жойида раиснинг кўзи ўт чимтиб, янги экилган карам картаси сари сурилиб бораётган учта ориқ сигирга тушиб қолди. Буни колхозчиларники деб ўйлади. Ариқ лабига яхши илинмай қолган калта оёғи сирпаниб кетди. Ҳартугур ариқда сув йўқ эди. Иккинчи ҳамлада ўзини юқорига олди-ю, молларга қараб югурди. Катта кўчада эса ёнига Одилни ўтқазиб олган Зоҳид тўрт ғилдиракли арава-сини шалдиратиб елиб келмоқда эди.

— Ушла, ушла, ана у ҳаром ўлгурларни ушла!— Одилжонларга қараб ҳайқирди раис. Зоҳид аравадан ўзини ташлаб, молларга қараб югурди. Табелчи йигит ҳам сигирларга кесак отиб, ҳай-ҳайлаганича чопиб кетди. Улар молларни қайтариб четга олиб чиқмасларида-ноқ, бақбақаларига тизилган терларини дастрўмоли билан арта-арта раис етиб борди.

— Обор, обор, кимники бўлса ҳам гўштга топшириб юбор у падарлаънати-ларни, обор ориқ-пориқлигига қарама, одамлар молини бунақа ҳайдаб қўяверса, колхознинг экини қоладими?!— калта қўлларини пахса қиларди раис.

— Колхозники бу сигирлар,— деди Зоҳид.

— Нима, колхознинг сигирлари?— башараси буришди раиснинг.— Колхознинг сигирларини шунақа бебош қўясанларми?!

— Сув ичиб келсин деб молхонадан чиқариб юборилганди, ўтлаб қолиб кетибди.— Раиснинг ҳурматини қилиб, қимтинди Зоҳид.

— Роса худо берган экан сугоргани олиб чиққан сигирларнинг кўчада қолиб кетса.— Одилхон келиб сигирларнинг бўйинларини, тўшларини пайпаслаб кўра бошлади.

— Эсиз, эсиз, мазаси қочиб қолибди.

Раис ҳам сигирларнинг атрофини айланиб, уларни кўздан кечирди, энгашиб елинларига қаради.

— Этларини суягига ёпиштириб юборганларингни қара, нима иш қиляпсанлар сенлар ўзи бу ерда,— деди. Зоҳид ўзини тутиб туrolмади.

— Пашша қўриб ўтирибмиз,— деди лабини чийириб. Кейин Одилхонни, четга чиқ, дегандек кифти билан туртиниб ўтди-ю, сигирларни олдига солиб ҳайдади:

— Молхоналаринг қай аҳволда, ем-хашак етарлими, деб сўраш ўрнига гапларини қара бу хўжайиннинг?!

Раис бу муомалани кутмаганди. Битта шунақа бурнидан юқори гапиргандан шубҳага тушиб, ишини кўриб қўйиш учун келганида, иккинчи бирининг, яна келиб-келиб бир оддий молбоқарнинг дашномини эшитиш раис учун осон деб ўйлайсизми? Нима, бу колхоз одамларининг ҳаммаси раисга қарши тил бириктиришяптими?

— Ким ўзи бу бемаъни?— деди раис. Табелчи йигитдан аниқ жавоб олгач,— ҳали молхонада шунақа ўзини тутмаганлар мол боқяптими, худо берган экан!— деб сўкинди. Кейин Одилга тайинлади:

— Бугун ишни шу молхонадан, аҳволни пухта ўрганишдан бошлайсиз. Кейин менга буни алоҳида далажит қиласиз!

— Хўп-хўп, бўлади,— икки букилгандек бўлди Одил.

Раис «Москвич»ига суқилаётган жойида атрофга аланглаб, Қодир эсига тушиб қолди:

— Экономист йигит қани?

— Идорада қолди,— тисарилди Одил.

— Бу қанақаси энди, мен унга янги зоотехникни

фермаларга олиб бориб, иш билан таништир дегандим-ку!— кабинадан қайтиб чиқди раис. У ҳозир игна тегиб кетса ёрилиб кетгудек бир важоҳатда эди. Табелчи йигитни югуртирди:— Бор, участка марказига чиқ. Телефон қил. Ҳозироқ етиб келсин. Бу қанақа ўзбошимчалик!

Раиснинг машинаси катта кўча четида тизилган те-раклар орасидан ўтиб, пахтакор бригадалар томон йўл олиши биланоқ шудгорда кўчат ўтқазаётган қиз ва жу-вонлар даврасида қувноқ хандалар қанотланди, кимдир ашула ҳам айта бошлади. Гўё далага тўсатдан тушган совуқ қиш қуёш йилт этиб юз кўрсатиши биланоқ эриб кўтарилиб кетганга ўхшарди. Одилхон ҳам пилдираб молхонага кириб кетди...

БЕШИНЧИ БОБ

1

Раис чақирганини эшитгач, ноилож ғижина-ғижина йўлга пиёда чиққан Қодиржоннинг хаёлини орқасидан гуриллаб етган машина бўлди. У машинанинг қайси кўчадан чиққанидан беҳабар, тўхтатиш учун қўл кўтарди.

— Молхона томонга борасизми, кузовга чиқинг,— деди шофер. Кабинада парникда ишлайдиган бир аёл ўтирарди. У қўзғалиб, Қодир учун жой бўшатмоқчи эди, шофер аёлнинг қўлидан босиб, кўзини қисиб қўйди. Қодиржон сапчиб кузовга чиқди.

Қодиржон ўзини ўнглаб, кузов бурчагида кўчат тўла яшиклар орасида ўтирган қиз болага кўзи тушди. Қиз юзларини рўмол билан тўсиб ўтирарди. Қодиржон унинг яқинига ўтди-ю, кўзлари Тоҳиранинг ҳурқовуч тоғ оҳу-сидек жаланглаган кўзларига тушди.

— Тоҳирахон!— деди кузовга ёпишиб.

— Қодир ака!— хумор боқиш билан унга талпинди

қиз. Бу иккаласи учун ҳам кутилмаган учрашув эди. Идорада устларига келиб қолганидан бери Раҳмат қизини кўчага чиқармайдиган қилиб қўйганди. Далага ишга чиққанида ҳам ортидан пойлаб юрарди.

Икковлари яшиқлар орасига ўтириб олдилар. Бир-бирига қараб жилмайшар, учрашишганига суюнишарди.

— Яна келдилар у тўрам колхозга доимий ишлашга,— деди Қодир.

— Қим? Э, ана уми, башараси қурсин!

«Ҳа» дея бош чайқади Қодир.

Дам ўтмаёқ машина қиз-жувонлар гангур-гунгур қилишиб карам кўчати экаётган далага кириб борди.

Аллақачон молхонага кириб чиққан, ундан кейин ҳатто йўл устидаги дўкончага бориб, «қиттак отиб» келишга ҳам улгурган Одилхон тут соясида турарди. У Қодиржоннинг кузовда ўтирган қизга энгашиб, алланималар деганини узоқдан кўриб турган эди.

Тоҳира машинадан бошини кўтариши биланоқ Одилхонни кўриб қолди-ю, тезгина кузов панасига ўзини олди, юзларини рўмоли билан тўсди. Кабинадан чиққан дугонасига:

— Шоферга айт, шоферни чақир, нарироққа олиб бориб тўхтатсин,— деди. Дугонаси эса унинг нега бунақа деяётганига тушунмай тўнғиллади...

Одилхон помидор экаётган қизларга жаланглаб Тоҳирани кўрмай қолди. Кўчат олиш учун эгат бошига чиқиб келган лўппигина бир жувоннинг хушбичим қома тига ютуниб кўз югуртирди. Қодиржон Одилхоннинг авзойини кузатиб турарди. Одилхон колхоз экономисти кутиб турганини ҳам унутиб, ўша жувоннинг олдида борди-да:

— Кўчат олишиб берайми?— деб сўради. Жувон унинг қарашларини узоқданоқ ҳис қилганди.

— Олдин ўпкангизни босиб, сўлагингизни артиб олинг,— деди шаддодлик билан.

— Ие, ие, шунақа эмас-да, агар беодоблик кўчасига ўтган бўлсак...— Кўчат олишган бўлди. Машина олдида кўчат туширишаётган қизлар уни кўриб пиқирлашиб кулиб юборишди.

Одил қўли кўчатда-ю, кўзлари ҳамон жувонга ютуниб тикиларди. У ўзининг бу колхозда янги одамлигини ҳам унутганди.

— Мени шу ерга ташлаб кетсангиз бўлар экан. Жаннатни ташлаб, молхонага бориб нима қилдик,— деди кутиб турган Қодиржонга. Қодиржонни ичдан титроқ босмоқда эди. Қишлоқ қизларининг орияти оғир бўлади, улар олдида одоб доирасидан ташқари бирор оғиз сўз айтсангиз, ёки ножўя ҳаракат қилсангиз — тамом, бирпасда қип-қизил майна бўласиз қоласиз. Сизни бу даврага олиб келган одамни ҳам аяшмайди улар.

— Кечга қолмайлик!— нафрат билан тикилди Қодиржон.

— Э-ҳа, борамиз-да!— гандираклаб қизларга кўчат узатди Одилхон.

— Ие, унга нима қилди? Араваси ариққа тушиб қолибди-ку!— Шудгордан чиқиб келаётган Асад молхона томонга қараб қичқирди шу пайт.

Зоҳид аравага беда ортиб, нариги отхонага яна элиб ташлаш учун йўлга чиққан эди.

Катта кўчага бурилишда арава ғилдираги беҳосдан ариққа тушиб, отлар тортолмай қолди. Зоҳид ирғиб ерга тушди. Аравани шатакка олмай ёки орқасидан хари қўйиб, кўплашиб итармай чиқариб бўлмасди. Босилган беда бир ёққа қийшайган, отлар беҳуда уринарди. Атрофдан одамлар йиғилиб келишди. Отхонадан молбоқарлар югуриб чиқишди. Олдинма-кейин Қодиржон билан Одилхон ҳам етиб борди. Кимдир йўгон хода топиб

келиб арава гупчаги тагига тикди, кимдир гилдирак тиралган ерини белкурак билан ўйиб очди. Қодиржон ҳам костюмини ечиб қўйди-ю, Асаднинг ёнига тушиб, аравани итарди. Қўпчиликнинг мадади қўл келди, отлар бир талпиниб, тортиб чиқиб кетди. Ҳамма енгил нафас олди. Асад кийимини қоқиб: «Тушган жойини қара, кўплашмаганимизда чиқаролмас эканмиз»,— дея бош чайқарди. Зоҳид арқонларни қайтадан маҳкамлаб олиб, ода-тича, қийқириб отларга қамчи босди.

— Юринг-э, молхона-полхонага кейин борармиз,— деди Одилхон оғир юмушни бажариб ҳориган одамдек,— олдин анави дўкончага бориб, қитдак-қитдак қилиб олайлик.

— Йўғ-э, ярашмайди!— Четга тисарилди Қодир.

— Э, нимаси ярашмас экан, ким билиб ўтирибди. Сиз билан биз бир учрашиб қолибмиз-у! Юринг,— ҳоли-жонига қўймай қистади у Қодиржонни.

— Мен ичмайман!— деди Қодир кескин тарзда.

Шу орада кўчат олиб бориб қайтган юк машинаси олдиларидан гуриллаб ўтиб қолди. Тоҳира кабинада эди. У дўкон олдида тик туриб, стаканни шимираётган Одилхонни узоқданоқ кўрган шекилли, юзларини рўмол билан тўсиб олганди.

2

Раҳматнинг қарзи ва Яраш ҳақида раис билан талашганидан бери, айниқса раис бригадасига бориб ўн кунлик ишни тўрт кунда бажаришни буюриб келганидан бери Асад хуноб эди. Ишни тезлаштириш хусусида қилинган буйруқми бу?!— дерди у ўзича.— Қани, имкон бўлса тўрт кунда ҳамма эртаги экинларни экиб қутул-сак, бизга ҳам яхши-ю! Аммо ҳали эртаги картошка уруғининг дараги йўқ, бу ҳақда раисда ташвиш кўрин-

майди. Йўқ, юрагида ёмон ниятлари бор бу одамнинг.

Шу орада Асад район марказига колхознинг партиявий-сиёсий ишлари ташвиши билан борганида райкомга киргуси келди.

— Таваккал, иккинчи секретарнинг олдига кирай,— деб ўйлади.

Асад секретарнинг қабулхонаси остонасига қадам қўйиши биланоқ, секретарь қиз:

— Бандлар,— деди. Асад қараса, анча вақт кутиб қоладиган. Бошқа ишларимни битказиб келай, кейин кирарман, деб чиқиб кетди. Пешинга яқин қайтиб келса, секретарь қиз энди:

— Обкомга чиқиб кетдилар, сизнинг келганингизни айтган эдим, иши зарур бўлса, Латиповга учрай қолсин, дедилар,— деди.

Латипов учинчи секретарь эди. Бир ҳисобда унга учраша қолса ҳам бўларди... Асад Латиповнинг кабинетига кириб борди. Ҳозир учрашаман-у, гарчи шикоятчилик меъдамга ўтирмаса ҳам, барчасини айтаман, деб ўйлади. Эшикни очиб, бошини суқса, Латипов ҳам кабинетидан қаёққадир чиққан экан. Не кўз билан кўрсинки, тунов куни Яраш билан Раҳматнинг аризаси хусусида илтимос қилиш учун борган баланд бўйли, кўзойнакли семиз киши, қўлларини чўнтагига тиқиб у ёқдан-бу ёққа юриб турарди.

— Латипов ҳозир ташқарига чиқиб кетди, ўтира турунг, келиб қолади,— деди у остонада тўхтаган Асадга бошини кўтариб. Асаднинг таъби хира бўлди. Дўпписини пешонасига суриб, бошининг орқасини қашиди-ю, қайтди.

Райкомнинг гиштин биноси орқасидаги чорраҳада шинамгина буфет очилганди. Асад буфетдан тамадди қилиш ниятида ўтиришга жой қидириб турган эди. Қимдир чақириб қолди:

— Асад, бу ёққа келақол!

Асад аланглаб бурчакда ўтирган эски мактабдош
дўсти Мажидга кўзи тушди. Мажид «Октябрь» колхозининг
бухгалтерлик қиларди. Райондаги йиғилишларда у
рашиб туришарди. Мажид ҳол-аҳвол сўрашиб:

— Райкомга келганмидинг, тинчликми ўзи?— деб
сўради.

— Тинчлик, ака!— Мажид каттароқ бўлгани учун
сизсираб гапирарди Асад.

— Ҳали Латиповнинг кабинетига кириб кетаётгандек
бўлиб эдинг, нима, сени ҳам янги тузилган территориал
бошқарма вакили чақирганмиди?— Бошини орқага таш-
лаб, устма-уст кофе ҳўплар экан, сўради Мажид.

— Йўқ, қанақа вакил?— тетикланди Асад. Мажид
қўллари билан семизлигига, кўзойнақларига ишора қи-
лаб кўрсатди:

— Латиповнинг хонасида ўтирибди-ку эрталабдан
бери.

Асад бу одамнинг янги бошқарма вакили бўлиши
мумкин деган фикрни хаёлига келтирмаганди.

— Сизни у чақиртирганмиди?— деб сўради.

— Ҳа, колхозимиздан шикоят тушган экан.

— Қанақа шикоят? Нима деди?

— Одатдаги гап.— Яноғини учирди Мажид.— Фер-
мада бир-икки номаъқулчилик бўлган экан, мен беҳа-
рман, одамлар раисга айтишибди. У қулоқ солмаган
экан, тўғри юқорига ёзишибди. У ёқдан бунга...

— Нима деди бошқарманинг одами?— шашди Асад.

— Жуда ақлли гапларни айтди.— Маза қилгандек
ташланди Мажид. Асад ҳеч нарсага тушунмасди.

— Бу хатдан кўринишича, раисингиз ўзбилармонлик,
она-оғайнигарчилик кўчасига кирибди, деди. Уни ал-
батта бу ёққа чақириб, кўзини очиб юбориш мумкин.
Аммо бунинг фойдаси кўпга бормайди, деди. Яхшиси,

сизларни қийнаса ҳам, танқид қилганларинг яхши, колхозчиларнинг ўзи йўлга солгани маъқул! Бунинг самараси яхши бўлади, деди. Тузалмаса, кейин ўзимиз у билан бошқача гаплашамиз, ҳозир шундай ишлайдиган вақт келди, деди. Менга ёғдек ёқди бу гапи, ҳозир олдидан семириб чиқдим.

— Мана буниси ажойиб, мана буниси ажойиб.

— Бўлмасам-чи, ўгил бола гап шу-да!— тинмай тамшанарди Мажид.— Сен ҳам шу иш билан келган бўлсанг, киравер олдиға.

Асад дўпписини яна пешонасига суриб, устма-уст кофе ҳўплади. Мажид чеккаларига тизилган терларни дастрўмол билан арта-арта гапини маъқуллади.

— Тўғри, ҳали колхозчиларимиз унча уюшқоқ эмас, одамлар орасида юз-хотирчилик кучли. Лекин шундай бўлса ҳам колхозчиларни коллектив манфаатини ўйлаб иш тутишга ўргатиш керак. Қачонгача арзир-арзимасга фарёд уриб юқорига чопиб юрамиз.

— Бу гапинг тўғри,— деди Асад оҳиста.— Лекин колхоз раҳбарларининг ўзлари дастлаб колхозчиларга намуна кўрсатишлари керак-да. Колхозчилар ҳар хил талаб ва таклифлар билан чиқаверса, раис парво қилмай, ўз хоҳлаганидек иш тутса, жанжал чиқишидан бошқа гап йўқ-да!

— Бу гапинг тўғри,— деди суяниб Мажид.— Нима бало, раисингиз, ҳаммани нўхталайман деганлар хилдан эканми дейман, дастлаб раисларни йўлга солиш керак деб қолдинг.

— Йўқ, ўзим шунчаки, айтяпман-да!

Улар райижрокомга ҳам бирга бордилар, ундан район маданият бўлимига тушдилар. Асад яна Латиповнинг хонасига борганди, эшикдан мўралаб, унинг ҳамон ўша кўзойнакли одам билан ўтирганини кўрди, ҳафсаласи пир бўлиб эшикни секин ёпди-ю, чиқиб кетди...

Бутун қилиқни дала бошида Одил қилди-ю, изтироб-да Тоҳира лов-лов ёнди. Унга Одилнинг қилиқлари эриш ботар, келиб-келиб шундай яхши қиз бемаъни бир йигитга эрга тегишга рози бўлибдими ҳали, дея афсусланишлари эсига тушиб, тер босарди. У номусдан бошини кўтаролмай, уйга келгач, аламдан ҳўнг-ҳўнг йиғлади. Онасига: «Шу балони даф қилинг, ойижон, отамга айтинг, уларни бизникига келмайдиган қилиб юборсин»,— деб ялинди.

Муслима опа ундан-бундан суриштириб, даладаги гапни билиб олди.

— Куёвингиз анави кунни далада шўхлик қилган экан, қизингиз шуни кўрганидан бери...— чийрилди она.

— Уни ишга чиқармаслик керак эди,— лунжлари қимирлаб кетди отанинг.— Унаштирилай деб турган қиз далага чиққанидан кейин...— у гапининг давомини айтмади. Лекин айтмаса ҳам Муслима опа унинг нима демоқчи эканини тушуниб турарди:— Шунақа бўлади-да, битта-яримта у-бу дейди. Бировларнинг гапига лақиллаб, шарманда қилиб қўйиши ҳеч гап эмас...

Шу ҳафта орасида қўшнилардан бириникида тўй бўлиб қолди. Уйланаётган йигитнинг синглиси, одатга кўра, никоҳ тўйидан икки кун бурун дугоналарини зиёфатга чақирди. Қизлар даладан қайтишди-ю, уйда бағри хун бўлиб ўтирган Тоҳирани ҳам қўярда-қўймай зиёфатга тортқилаб олиб чиқиб кетишди. Қизлар очилиб шўх-шўх кулишар, ҳазиллашар, тўйхона парилар маконига ўхшарди. Шоҳи-атлас кўйлақларда минг очилган қизлар навбат-навбат билан бир-бирларини тортиб, ўртага ўйинга тушишар, даврада товусдек сузишарди.

— Кам бўлманг, сингилжон,— сулув қадларга мафтун бўлиб қийқиришарди ёш жувонлар. Қизлар орасида ўйин билмайдигани йўқ экан. Далада қимтиниб, тортиниб юрадиган қизлар тенгдошлари даврасига тушгач, чунонам очилиб, чунонам яйраб, яшнаб кетишдики... Тоҳирани ҳам икки-уч бор ўртага тортишди, лекин у чиқмади, қизнинг қалбидаги дард бунга имкон бермасди...

«Қодиржон акам шу ердалиги учун чиқмаяпти»,— дейишди қизлар. Қодиржон яхши дутор чертарди. Шунинг учун ҳам зиёфат эгаси бир-икки машқ қилиб берасиз, деб қўярда-қўймай олиб келганди. Жўрабоши қиз Тоҳиранинг дардини яхши тушунарди, усталик қилди:

— Қодиржонга дутор чалдириб, Тоҳирани ўйинга тортиш керак,— деди шерикларига. Ўзи бориб Қодиржондан «Муно-

жот»га чалишни илтимос қилди. Бошқа қизлар бориб, Тоҳирани ўйинга тушинг деб қистай бошладилар. Билганларидек, Тоҳира бу гал ўртага чиқа қолди. Дугоналари суюниб чапак чалиб юборишди.

Куй мунг билан қанот ёзди. Дилларни титратди. Қиз куй мақомига монанд муқом қила кетди. Куй эзиб оқар, оқ батист кўйлак қучган қўллар, чиройли елкалар унга ром бўлиб, кўзларни маст қилиб бир текис силкинарди. Куй пардама-парда кўтарилиб борар, унга мафтун бўлган вужуд эса минг тўлқинга тушиб, ечилар, очилар, фарёд чекарди.

Мен баҳорман, мен муҳаббат,
Мен ҳаёт ошифтаси.
Мен наҳорман, мен садоқат,
Мен тоза кўнгил саси.
Гуллар сочинг, қучоқ очинг,
Ошиқнинг бахт боғига,
Эзгу ишқим отилмасин
Ғурбат, ғам қучоғига,—

деяётгандек туйиларди бу рақс Қодирга. Ўзи ҳам куйдан, ҳам жилвагар рақс хандасидан эриб борарди. Унга сари қиз оқ ҳарир кўйлагини товус қанотидек ёзиб, чиройли бошини бир ёнга эганича майин қадамлар билан даврадан сузилиб тебранар, кўзларни ҳам, ўзларни ҳам, сўзларни ҳам сеҳрларди.

Дутор қиз қалби латофатининг юқори пардаларини ҳам синамоқчидек, оҳиста кўтарилиб, майинлашди, энг нозик ва таранг торлар чертилиб авжга чиқди. Минг яшна, ситамларни парча-парча қил, дерди у. Аммо қиз қалби бунга бардош бера олмади. Камондек эгилиб, ечилиб турган жойида кўзларидан дув-дув ёш тўкди-ю, лабларини қаттиқ тишлаганича даврадан югуриб чиқиб

кетди. Соз энг нозик пардасида узилди. Ҳамма донг қотиб қолди...

— Ҳай, ҳай, сенга нима бўлди?

— Тоҳира жоним,— қиз орқасидан югуришди дугоналари. У эса йўлини тўсганларнинг ҳаммасини силтаб, итариб ташлаганича кўчага, ундан уйига отилди.

Бу фарёд маъносини фақат Қодир тушунарди. Дуторини ҳам ташлаб беихтиёр сапчиб ўрнидан туриб кетди. Орқа томондан айланиб ўтиб, қиз изидан кўчага чиқди. Кечикканди: қиз уйига кириб кетиб бўлган, кўча эшик олдида эса Раҳмат ака турарди...

5

Даладан қайта туриб Асад чойхона олдида Раҳмат акага дуч келди.

— Бормисиз, Раҳмат ака, қаёқларда юрибсиз, кўринмайсиз?— деб кўришди Асад.

— Нима эди? Мен шу ердаман.— Кейинги вақтларда чумчуқ пир этса, юраги шир этадиган бўлиб қолган Раҳмат Асаднинг оғзига хавотирланиб қаради.— Прокурор қистаб қолдими? Ёки қизим...

— Қани юринг-чи!— деди Асад қоши билан идорасини имлаб. Раҳмат тахтадек қотди, оёқлари чалишди. «Нима гап?» деб сўрашга тили бормасди: «Бошимга шундай кун тушибди-ю, энди сен мени энгагинг билан имлаб, орқангдан лўкиллатадиган бўлиб қолдингми ҳали! Қани гапини эшитай-чи...»

Парткомнинг кабинетига киришлари биланоқ Асад одатича али йўқ-бали йўқ:

— Сизга ўзи бир нима бўляптими, Раҳмат ака?!— деб қолди.

— Нима? Нима қилибди?— Асаднинг қишлоқи дўлвор бақироқлик феълини яхши билган Раҳмат стол қиррасини ушлаб тик туриб қолди.

— Ўқиган, колхозда обрўли бир одам бўлсангиз. Бу нимаси?! Қизингиз, тегмайман деганига қарамай Ярашнинг ўғлига бермоқчи эмишсиз!— Асад дангалчилардан эди. Ҳа-да, гапинг ҳақ, ишинг тўғри бўлганидан кейин дангал гапиравер!

— Шунга чақирганмидингиз?— деб сўради Раҳмат, ранжиганини яшира олмай.

— Хўш, сизнингча, бу аралашмайдиган масалами? Қизингизнинг ваъдалашгани бўлмаса, бошқа гап эди.

Раҳмат энгагини оғир ишқаб қолди... Асад бошқа ҳар қанақанги ички иши ҳақида гап очганда ҳам унга ҳозиргидек алам қилмасди. У қизи ҳақидаги гапни оиласининг ор-номуси, шаъни ҳақидаги гап деб билар, бошқаларнинг аралашиб, сўз чуватиб юришини истамасди. Айниқса Асаднинг «қизингизнинг бошқа ваъдалашгани» дегани уни мижиғлаб юборди. «Қизим ҳали ота-она раъйига қарамай, бошқаларга ваъда ҳам берадиган бўлганмиди, бу гап эл оғзига ҳам тушдими-а.— Қўли лунжида, дили алангада эди Раҳматнинг.— Ҳали эл олдида бошимни ерга қаратиб қўймаса эди. Нега Яраш аканикидан одам келган куниёқ, эрта якшанбага тўйини қилиб олиб кета қолинг, дея қолмадим-а! Дод-войига қулоқ солмай, эртагаёқ даф қиламан энди!»

— Ҳа, нега индамай қолдингиз, гапиринг!— деди уни қистаб Асад.

— Энди қизимизни ҳам сизнинг буйруғингиз билан ерга берамизми?

— Мен буйруқ бермоқчи эмасман, лекин қизни бировга зўрлаб бериш замони ўтиб кетган. Яна қоқилманг деяпман.— Купири чиқа бошлади Асаднинг.

Раҳмат, қизимни нима қилишимни ўзим биламан, дегандек, стулга оёғини чалиштириб ўтириб олди.

Шу орада эшик очилиб, секретарь Асадга, сизни рай-

ондан телефонга чақиришяпти деб қолди. Телефон бухгалтерия хонасида эди.

— Мен ҳозир, ҳозир...— Раҳматга, кетиб қолманг, деб ишора қилиб, шошиб чиқиб кетди Асад. Раҳмат ҳам анойилардан эмас эди. «Сенинг дағдагангни эшитиш учун ўтираманми ҳали кутиб, бўлди, тушунарлик ҳам-маси...» деди-ю, фурсатни қулай билиб, жўнаб қолди...

ОЛТИНЧИ БОБ

1

Айни саҳар. Хўрозлар силкиниб-силкиниб, ерга тушишга чоғланиб турарди. Низом ҳам уйдан пишиллаб чиқиб, ҳовлида бомдод учун эндигина таҳорат олишга ўтирганди. Кўча эшик тиқиллади... «Қим бўлди бу?— чўчиб тушди Низом.— Шу маҳалда-я?» Ҳаллослаб уйга кириб, ўғлини туртиб уйғотди.

— Тур, болохонага чиқиб секин қара, эшикни биров тақиллатяпти.

Ўғли кўзини уқалаб зўрға ўрнидан турди. Низом жонини ҳовучлаганича унинг болохонадан қайтиб тушини пойлади. Бўйнида гуноҳи борнинг оёғи қалтирайди деганларидек, у дамда ўзини йўқотиб, турли хаёлга борганди. У Раҳматнинг қарзи масаласи яна кўтарилиб, райондан эшигимга милиция келдими, шу вақтда бошқа ким келарди?— дея ваҳима босганди уни...

Унинг хунук ишлари анча-мунча бор эди-да. Айниқса бир вақтлари ўзи тўқиган тўхмати билан қамалиб кетган раис тирилиб чиқиб келаётгандек, ваҳимага тушадиган одат чиқарганди. Собиқ партком билан бир суҳбатда ўзининг ўтмишидаги қилмишлари ҳақида оғзидан гуллаб қолганди.

— Колхозимиздан чиққан халқ душманини биласизми?— деди у, ўшанда хушомад билан.

— Нима эди?

— Ушани мен очганман.

Парткомнинг эти жимирилашиб кетди:

— Қандай қилиб?

Низом ўтирган столида қимирлади, яқин орада ҳеч ким йўқми, дегандек атрофга аланглади.

— Унинг халқ душмани бўлиб қамалиб кетган каттаконлардан бирига саман отнинг гўштидан қазми қилиб олиб бориб берганини органларга мен хабар қилган эдим!

Партком тушундим дегандек сунъий вазминлик билан қошларини кўтариб қўйди. Йўлакда оёқ товуши эшитилгани учун, биров эшик орқасида туриб, менинг гапимни эшитиб қолдими дея хавотирланиб қолган Низом парткомнинг кўзларида ёнган нафрат ўтини пайқамади. Партком бундан йигирма йилларча бурун қишлоқларидан «топиб» қамалган «халқ душманлари» ва уларнинг оилалари қисматида хабардор эди. Граждан уруши йилларида босмачиларга қарши кўкрагини ўққа тутиб курашган, қишлоқда колхоз тузилишининг ташаббускори бўлган эл фарзанди халқ душманларининг думи сифатида йўқ қилиб юборилганди. Ундан қолган икки фарзанд ҳам қаёққадир жўнатилганди. Хотини қамоқда жинни бўлиб, ўлганди. Бу тафсилотларни партком яқинда райкомдан эшитган, қамоқда йўқ бўлиб кетган бечорага қишлоқда ким ўқ отган экан, деб ўйланиб юрарди.

— Саман отдан қилинган қазини халқ душмани бўлган каттаконлардан бирига олиб бориб берганини қандай қилиб аниқлагансиз?— деди.

Тоға яна атрофга аланглаб бўйнини гардони ичига олиб энгашди.

— Биз юқорининг қишлоқдаги кўз-қулоғи эдик-да,— деди. Кунларнинг бирида, чойхонада гап кетиб қолди:—

Саман от қани? Раис минган саман от?— Қази бўлиб кетган эгасининг уйига,— дейишди.— Эгаси ким экан, деб билмас киши бўлиб сўрасам, ўтирган катта хўжайинимиз-да, дейишди. Наҳотки мен катта хўжайинни тушунмасам.— Низомхон ечилиб борарди. Саман от аслида сўйиб қазни қилинмай, қирдаги уюрга қўшиб юборилганини, раис қамалгандан икки йил кейин Қизил Армия жангчиларига совға қилинганини ҳамма эшитганди.

Низомхон қаматган раис унинг колхозда яхши ишламаётгани учун кўп койиганларини, ундан шундай қилиб ўз қасдини олганини у парткомга айтмади.

Шундан кейин орадан уч-тўрт йил ўтиб кетди. Ҳаёт оқими ўзгарди. Низом сиримни очманг, деб парткомга ялинди. Кейин, икки-уч ой одамлар кўзига кўринмай, ҳар қаерда биқиниб ҳам юрди. У ёқ-бу ёққа қараса ҳамма ёқ тинчлик, аслида. Унга ҳеч ким ҳеч нарса демайди. Партком ҳам ишдан бўшаб, бошқа районга кетиб қолибди. Тоға пусган инидан яна сирғалиб чиққану, ишга тушганди... Ундан кейин ҳам ўрганган кўнгил ўртанса қўймас дегандек, кўп ишларни қилганди. Болохонадан қайтиб тушиб келаётган ўғлига оғзини очиб, ким у, дейишга ҳам мажоли келмади унинг.

— Ярашхон амаким,— деди ўғли, яна ётиш учун уйга бурилатуриб.

— Тўхта, тўхта! Ярашхон амакинг нега келади шу вақтда. Олдида одам йўқми? Бу бетовфиқ чол бирор фалокатни бошлаб келган бўлмасин! Олдида одам йўқми?

У Ярашнинг шайтонга пир бўла олишини биларди. Ҳатто уруш вақтида тоғ томонлардаги қишлоқларда солиқ йиғувчилик қилиб юриб, одамлардан товламачилик билан ўзига «солиқ» йиққани, кейин жиноят устида қўлга тушганлардан тортиб, қамоқда ўтирган жойида ака-укаларига: «...мен мошлик овқатни яхши кўрардим, доктор ҳам мошлик овқатни кўпроқ ич деб буюрган, менга

юборинглар...» дея хат ёзгани, буни акалари ту-
 «мош» икки кило мошга яна икки кило нашани нўхат-
 шуниб, либ майдалаб, қўшиб юборганлари-ю, уни Яраш-
 дек қилмоқда бир сўришини ўн сўмдан пуллаганларини
 хон қатитганди. Ҳамма қамоқдан таъзирини еб, бўлади-
 ҳам эштилиб чиқса, у кийимларининг қатига ҳам пул ча-
 гани бўлқанди... Уруш йиллари унда-бунда қочиб-писиб
 тиб чиғруш тугагач, унинг кимлигини яхши билиб қол-
 юриб, у қишлоқларини тарк этганди. Асли уй-жойи ша-
 ган тоғ бўлиб, ўзи қишлоқларда ишлаб юргани учун, ша-
 ҳарда у четидаги қишлоқларни ташлаб, бу четидаги-
 ҳарнинг тганди. Бу ерга у энди художўй киши сифатида
 ларга ўхшелди... Шундан бери қилган ишлари, кўрсатган
 кириб бари Низомга маълум. Зимдан иш қилишга қан-
 ҳунарлар а бу «авлиё» тушмагур. Керагини дўндиргач, та-
 дай устибанинг қопқоғини бекитиб, «гўшт ўғирладинг»
 гин ҳам ўғри турткиланган мушукдек ожиз миёвлаб, кў-
 деб нотиллатиб тураверади-я! Сибирга бирга мол олиб
 зини муанда ҳам ҳамма ҳийла шундан чиқди. Ярашга
 боришга н тоға ўзини фаришта ҳис қиларди.— Майли, бу
 нисбатга ўзи тинчитиш йўлини топди-ю, тинчитса, тин-
 гал ҳамли, кейин бир гап бўлар,— дерди. Низом ўғлини
 читсин-оҳонага чиқариб, яхшилаб қара, олдида бошқа
 яна болуқми, деб буюрди. Бу орада эшик яна икки-уч
 одам йўллади. Ёлғиз ўзлари, фақат битта буқачани
 бор тигилганлар, деди. Шундан кейингина тунов кун
 етаклаб ўзи айтган гапи эсига тушиб, Низомнинг этига
 Одилга рди. Ким, дея кўча эшик сари пилдиради...
 сув югу

2

и тезгина ўзини ичкарига олди. Низом буқачани
 Ярашга боғлашни мўлжаллаб турганди, буқачанинг
 молхон фермасига элтиб қўйганича бу ерда ейдиган ем-
 колхоз

хашаги кўзига кўриниб кетди шекилли, бу фикридан қайтди.

— Ҳой, меҳмонхонани оч, жой қилиб бер амакингга! Сиз кириб оёғингизни узататуринг, мен ҳозироқ эл оёғи қўзғалмасдан, буқачани ўзим гириллатиб олиб бориб молхонага қўйиб келақолай. Ўзим олиб бормасам, мол-боқар боланинг мазаси йўқроқ, болалар олиб борса, тижирлик қилмасин тагин!

— Хўп яхши, хўп,— деди Яраш ҳам.

Бомдоддан ҳам кечиб, тонгги гира-ширада йўлакдан чиқиб кетган Низом узоқ ҳаялламай қайтиб келди.

Тонг ёришган, меҳмонхона тўрида эса лўлага ёнбошлаган Яраш мизғиб қолганди. Эшикда Низомнинг овози эшитилиши биланоқ, қуш уйқусидан сапчиб кўзини очди.

Низом аканинг ўғли меҳмоннинг олдида дастурхон ёзиб ёнига жигиллаб қайнаб турган самоварни қўйиб кетиши биланоқ, меҳмоннинг ўзи ёрилди.

— Раҳмат бизни осиб қўйди,— деди Яраш.— Элга маълум оши бериб, қизини фотиҳа қилиб қўйсак бўлар эди-ю, у бўлса, шу қарз ғалвасидан қутулай, кўнглим тинчисин деб кетга суряпти. Мана иншоолло, қарзидан ҳам қутуладиган бўлди-ю, лекин ҳали ҳам...

— Яхши эмас, худо кўнглига солиб, қизимни бераман, деб гап қилдими, орқага суриш гуноҳ.— Низом ўйланиб қолди:— «Нима бало, қизи севганим бор, бошқасига тегмайман деб жанжал қиляптими. Шундан қўрқиб юриптими! Қизининг севгани жиянимми! Пайти келганда, нонкўр бу жиянни бир қақшатайки, қараб турсин».— Хезланиб қолди у. Яна дунё кўзига кўриниб, қўрқувларни унутган, ичидаги қора илон гимирлай бошлаганди.

— Раҳмат беғамни бир чимчилаб қўяйми, дейман? Тўйингизни бошлаб юборайми?— деди.

— Қани эди, савоб иш қилган бўлардингиз!— ер тагидан кулди Яраш.

Кўп ўтмай Низом тараддудланди.

— Ўтиринг, ўтиратуринг! Болалар бир чимдимгина ош дамлашяпти. Ўтини тортгунча, ғириллаб бораман-у, гаплашаман-келаман,— деди елкасига одатда тўй-маъракаларга киядиган читти гулли авра тўнини ташлаб...

Яраш эски ҳамтовогининг бу енг шимаришидан мамнун бўлиб қолди. Кўп бор келган, кўп «қутлуғ» зиёфатларни еб ўрганган меҳмонхонада бемалол оёқ узатиб, орқасига ястиқ тахлади. Салласи михга илинганди...

Орадан икки чой қайнарчалик ҳам вақт ўтмай, ҳовлида яна Низомнинг: «Худоё, ўзингга шукур, худоё, марҳаматингга шукур»,— деб ихрагани, «Ҳой, молларни суғордингми?!»— деб бақиргани эшитилди.

Низом, албатта, Раҳматни уйида учратганди. Меҳмонхонасига кириб, юмшоқ духоба ястиқни бағрига босганича, пойқадами боисини тушунтирганди. Раҳмат дўпписини ерга қўйиб қолди.

— Яраш акамга гап қилдиг-у, албатта бу ёғини сургаб юришимиз ярашмайди,— деди. Узоқ чайналди.— Бизга шунчалик яхшилик қилган етти ёт бегона раисни ийдира олган Яраш акамга бир эмас, ўн қизимни ҳам ҳозир деса ҳозир беришга тайёрман. Ўзим ҳам қийналиб кетдим. Лекин бу қарз ғалвасининг таги узилмай туриб, фотиҳа ошини берсак...

Унинг нима демоқчилигини Низом тушуниб турарди. Бу ёқда ўзи чап бўлиб турган жиянингиз кўтарилса, у ёқда қизим оҳ-воҳ қилиб идорага чиқиб қолса, ҳаммаси расво бўлмасин, деб кўрқаман!— Асаднинг Раҳматга қилган дўқларини эшитганди. Шунингдек Одилхоннинг кўчат экаётган қиз-жувонлар олдида шармсизлик қилгани ҳам қулоғига чалинганди. Ҳозир Раҳмат тилида ул-бул деяётган бўлса ҳам, дилида иккиланиб тургани-

ни, қизининг беорлигини, Раҳматнинг сўкишларидан қийноққа тушиб, бор, фотиҳасини қилиб юбора қолай деса, яна ҳар хил андиша ва мулоҳаза қилиб турганини тоға тушунарди. Ахир бу Раҳмат Ярашга ҳам, кони ноилож қолганидан, бу қарз ғалвасини тинчитишига умид қилиб, қизимни бераман деб ваъда қилганди-да! Бўлмасам у Ярашнинг кимлигини, олдин колхозда, кейин Сибирь бозорларида кўрсатган ҳунарларини билмайдими! Билади ҳаммасини. Эрта-индин қарз ғалвасидан қутулса, бир вақтлар Яраш кўп панд бергандек, бу ҳам, улбулни баҳона қилиб, қизини четга чиқариб қолиши ҳам мумкин. Ҳозир занжир боғланса боғланди, бўлмасам кейин қийин бўлади...

Тоға мукка тушиб олиб Раҳматни аврашга тушди. Жиянини ёмонлади ҳам; Ярашнинг ўғлини кўрганини, бунақа йигит оламда йўқлигини, ўғил болалигидан дала бошида шўхлик қилганини, бу ёғи, Яраш янги раис билан ота-боладек бўлиб олгани-ю, энди ишлари илгаригидан ҳам яхшироқ юришажаги, унинг жуда керакли одам эканлигини ҳам қолдирмай мақтади.

— Кетга сурсанг гуноҳ бўлади. Ярашхон ака шу бир оғиз сўзингга муштоқ. Бугун қарзингни ўчиртирса, раисга айтиб, эртагаёқ колхозга омборчи қилдириб қўяди,— деди.

Тўлғоқ, қўрқув, сиқув ичида мияси қотиб юрган Раҳматга Низомнинг жаврашлари кор қилди, ке, фотиҳасини қилиб қўйсам, бундай гап-сўзлардан ҳам қутуларман деб ўйлади. Нариги уйга чиқиб, хотини билан ҳам маслаҳатлашиб келди.

— Фотиҳа бўлаётганини билиб қизинг тўполон қиладиган бўлса, узоқроқ қариндош-париндошларникига юбориб қўй.— Маслаҳат берди Низом.— Вақтни қўлдан берма. Ҳамма оналаримиз, опаларимиз, сингилларимиз ҳам тақдирларига йиғлаб-йиғлаб кўникканлар. У ҳам,

кейин эшитса, бир кун йиглайди, икки кун ғалва қилади, кейин тўйигача секин-секин кўникиб қолади. Ҳеч нарсa қилмайди.

— Хўп-хўп. Бўлди-бўлди,— деди боши ғовлаб кетган Раҳмат.— Яраш акамга айтинг. Индинга фотиҳа тўйини олиб келаверсинлар. Омин-облоҳу акбар!

— Ҳа, оғайнижон, гап бундоғ бўлибди, гап бундоғ бўлибди,— суюниб юзига фотиҳа тортди Низом ҳам. У қолган-қутган маслаҳатлар ҳақида сайраб, эшикка чиқар экан, дилида,— қани жиянжон фотиҳани эшитгач, қанақа ўйноқлар эканлар,— деб лаби қочар.— Ҳа, у нокас энди умр бўйи бахтсиз бўлиб ўтсин, деб ёнарди.

Низом меҳмонхонага оғзи қулоғида кириб, Раҳматни кўндирганини айтгач, иккови бу ерда яна талай фурсат отамлашишди.

— Бир вақтлар Асад бир эпкиннингизга келганида, бира тўла оттириб юбормай олиб қолганингизнинг мана фойдаси тегяпти.

— Эпкинига келганда, менга ўхшатиб оттириб юборолмагансиз, деяпсизда-а!— кулди Яраш.

— Мана, раис акам ҳам омбир билан секин бир биқинидан қиса бошлабдилар, гиррангизга тўғрилаб берсалар, энди отарсиз.

— Вах-хох-хохо.. Оғиримизни енгиллатдингиз, энди худо хоҳласа индинга ўзингиз бош бўласиз,— тайинлади Низомга у.

— Иншоолло, иншоолло,— дерди Низом шод.

3

Қодир Раҳмат аканинг Асадга айтган гапларини, қабулидан қочганларини эшитиб, бешбаттар хунаб бўлди. Правление мажлисини ахир қачонгача кутади, қачонгача бор гапни шунда ўртага соламан деб юради. Тоҳира

билан тил бириктириб, шартта Янгир-пангирларга кетиб қолайми, деб ҳам ўйлади. Аммо Тоҳира бунақангиларга юрадиган қиз эмас. У эл орасида ёмон гап тарқамай, иззатимиз билан қовушайлик, қочиб кетиб умр бўйи ота-онамнинг бошимизга оғир кун тушганда шарманда қилиб қочиб кетди, деган гапига қолайми, дейдиганлардан. Раҳмат аканинг бошида ҳозир қарз ташвиши бўлмаганда ҳам бошқа гап эди. Қодирнинг қўлини ҳар хил андишаларнинг кўринмас ипи боғлаганди. Ўзини шундай минг ёққа уриб турган кунларининг бирида олдига эски синфдош оғайниси келиб қолди. У Раҳмат акалар оиласига яқин эди. Ўтган йили Тоҳиранинг тенгдоши холасига уйланганди. Оғайниси Қодирнинг қўлидан ушлаб чойхона сари бошлади.

Гулга ишқибоз чойхоначи тулзорга садарайҳон кўчати экканди. Ўзини эндигина тутабошлаган гуллар юмшоқ эгат тўшида икки-уч нозик баргини аранг кўтариб, қуёшга мунғайиб қараб турардилар. Қодир уларга хомуш тикилди, унинг ҳам қалбида умид япроғи бош кўтариб турарди.

Дўсти эгилган садарайҳон қаддини кафти билан оҳиста кўтара туриб:

— Ҳаммасидан хабардорман, атай келдим,— деди. Кейин у Раҳмат аканинг кунини шу Ярашлар, Низомларга тушириб қўйган худодан нолиганини, бўлажак куёвининг ахлоқидан ор қилаётганини, қани пул, ҳеч бўлмаса қарз топилса ҳам тўлаб, бутун фалокатни бошидан даф қилишни истаб оҳ чекканини хотиним менга айтди. Бечора поччамга қийин бўлибди, Тоҳирага ҳам деб, ачинганини айтиб берди. Сўнгра у:

— Оғайни, сенга маслаҳат шу, бир илож қилиб пул топ-у, Раҳмат акага етқиз. Қарзингизни ўрнига қўйинг де, мен ҳам ёрдам берай сенга. У жон-жон деб слади, буёғи бутун иш ўзгаради,— деди. Бу хабар, маслаҳат

Қодирга катта қувонч бахш этди. Ҳали гуллари очилиб, чирой топмаган гулзор ҳам унга бир чаманистон бўлиб кўрина бошлади. Дўстининг қўлини сиқди. Қоронғи тушиб қолганди. Алангалана бошлаган умид учқунлари уни уйга шошилтирди.

Унинг назарида Тоҳиранинг ҳам юзидаги аламли ғам тарқагандек, ўзига суйкалиб, мен учун шу ишни қилдингизми, раҳмат, дея табассум билан кўзларига тикилаётгандек бўлиб туюларди.

Уйга келиб онасини излади. Она далада эди, кеч қайтди. Қайтган заҳотиёқ унга бор гапни тушунтирди. Онасида яхши-ёмон кунлар учун жамғарган пул бор эди.

— Уғлим, тўйингга атаган эдим бу пулни. Ихтиёринг. Келинга мол ҳам олиб қўйган эдим,— деди она. У ўғлининг бутун дарду аламини биларди.— Пул топилади, болагинам, одам топилмайди,— деди.

4

Угай онаси Тоҳирани фотиҳа тўйидан бир кун илгари, Низом ўргатганидек, қўшни колхозга узатилган ўша кичик холасиникига юборганди. Ота ҳам, она ҳам эртага фотиҳа тўйи эканини айтишмаганди унга.

Холаси Тоҳирадан икки ёшгина катта бўлганлиги ва деярли тенгдош дугоналардек, бирга ўстанлиги учун қизнинг сирларини билар, дардларига тушунарди. Унинг эри ўнинчини бир вақтлар Қодиржонлар билан бирга битирган, колхоз идорасида ишларди.

Тоҳира холаси билан айвонда дардлашиб ўтирганди, гаплари ичкари уйда соқол олаётган куёв йигитнинг қулоғига кириб қолди.

— «Ўзбекистон»даги Қодирми?— деб сўраб қолди у, ўтирган жойида, энгагида устара.

— Ҳа,— деди хотини,— дарров эшита қолдингизми-а?

— Ҳали шу ерга келиб эди-я!

— Нега келганди?— Тоҳиранинг кўзларида пайдо бўлган учқунни кўриб, қайтариб сўради холаси.

— Нега дейсизми?— узоқдан Тоҳирага кўз қирини ташлаб олиб, муғомбирона кулди куёв.— Айтганим ҳақиқага нима берасизлар?

Тоҳиранинг сабри чидамай қолди. Унинг юраги яхши гап кутиб хавфсираётганини кўрган хола:

— Нима тилайсиз? — деди.

Куёв Тоҳирага сездирмай, хотинига, кўзларингиздан ўпдирасиз, дегандек имо-ишора қилиб кулиб қўйди. Хотини кулди. Шу пайт юзини ойнага чўзиб, устара юргизаётган жойида у сапчиб қолди.

— Ҳа, нима бўлди? — деб юборди, вужуди қулоқ бўлиб уни тинглаётган Тоҳира. Назарида Қодиржонга бир нима бўлгандек туюлганди.

— Лунжимни кесиб олдим.

— Вой ўлмасам,— деб хотини чопди унга.

— Ошна-оғайнилар энди хотининг тимдалабди, деб калака қиладиган бўлди-да.

— Қодир нимага келибди, айта қолинг! — Тоҳиранинг бегоқатланаётганини кўриб, қистади у.

— Қодирми? — кўликларни эринмай қоғозга суриб, ярасига долчин суржаб сўради куёв.— Қодир менга маслаҳатга келувди.

У Тоҳиранинг кўнглини билиб олмоқчи эди.

Куёв Тоҳирага, шошманг ҳали, деб кулди-ю, хотинини ичкари уйга чақирди. Эшикни бекитиб, унга бор гапни батафсил тушунтирди.

Тоҳира эса айвонда юраги така-пука бўлиб, бу эшик қачон очилади, деб бегоқат тикиларди. Ниҳоят эшик очилди, майин кулиб, икки юзи лоладек қизариб, дугона-хола чиқиб келди. Индамай Тоҳирани қучди.

— Бахтинг бор экан. Сенинг учун жонини ҳам аямай-
диган йигитни топган экансан,— деди. Сўнгра Қодир-
нинг Раҳмат аканинг қарзини тўлаш тараддудига туш-
ганини айтди...

Тоҳира бир нафас ўз қулоқларига инонмай туриб
қолди, кўзлари чарақлаб, ўзини қичқириб юборишдан
тийиш учун лабларини кўкаргудек қаттиқ тишлаб дуго-
наси — холасини қучди.

— Мактабда бирга ўқигандик, Қодир асл бола! Кўн-
гли тоза! — Қодирни мақтарди куёв.

— Яхши бола дейишади-ю, лекин шу қарз хусусида
отамни анча қийнади-да,— деди Тоҳира жўрттага. Унинг
уйга қушдек учгуси келиб қолди. Аммо холаси бугун
кетишига йўл қўймади.

— Озиб-ёзиб келдинг. Ўзим соғиниб юргандим. Эр-
тага қайтасан! — деб туриб олди. Туни билан улар гап-
лашиб чиқдилар.

— Отамнинг кўзи мошдек очилади. Қизим ёмон
одамни танламаган экан дейди. Энди анави шилқим
даф бўлади,— дерди ичига сиғмай. Кўз олдида янги
бахт дунёси жилваланади.

— Сенга ўхшаб минг очилиб юраман, уйингга меҳ-
мон бўлиб бирга келамиз.— Қиз оламга сиғмасди. Бо-
шида ҳали ғам булутлари борлигини сезмасди. У эр-
таси кунни пешингача шу шодлик билан яшади...

5

Бугун эрталаб қуёш қорли тоғ бошига қўниб олган-
дек ҳурпайиб турган булут увадаси остидан мўралаб
юз кўрсатди. Оқшомда вужудини баҳор ёмғири тоза-
лаб ўтган табиат бош ювган келиндек жилваланади.
Япроқлар лабида, майсалар тўшида шудринг томчилари
йилтирарди. Янги кун, янги умид нашидаси қалбига

шукуҳ бахш этган Қодир идорага томон ошиқиб келарди...

— Ҳозир бориб чақиртираман, пулни тутқазаман, — дерди у.

Идорага шошиб кирди, қоровулга Раҳмат акани бош бухгалтер чақиряпти, деб айтиб келишни буюрди. Ўзи хонада хаёлфаромуш ўтирди. Ҳали идора ходимларидан ҳеч ким келмаганди. Деразалар очиқ, бош бухгалтернинг столи устида папирос қолдиқларига тўлиб турадиган кулдон ҳам топ-тоза, қоғозлар, турли ҳисоб дафтарлари айқаш-уйқаш бўлиб ётадиган стол усти, сиёҳдонлар ярақлайди. Супуриб-сидирувчи аёл яқиндагина келиб ҳамма ёқни тозалаб, саришталаб кетганди.

Эшикдан атрофга аланглаб Раҳмат кириб келди. У бош бухгалтерни изларди. Қодир унга салом берди.

— Сизни Сулаймон ака эмас, мен чақиртирган эдим, — деди у, стул суриб. У Қодирнинг қўлидан пул олмаслиги аниқ эди. Шунинг учун Қодир ўйлаб туриб:

— Қарзингиз масаласида прокурор кеча яна телефон қилди, — деб гап бошлади (ҳақиқатан ҳам прокурор икки-уч кун илгари телефон қилган, нега қарздорларни маълум қилмаяпсизлар, деб сўраган эди). Тоғам билан маслаҳатлашдик, мажлис-пажлисга ҳали анча бор, кейин тоғам мана бу пулни бериб юбордилар, иморат сотган эканлар. — Қодир Раҳматнинг олдига пулни қўйди. Раҳмат ўз кўзларига ҳам, қулоқларига ҳам ишонмай қолганди. У Низомдан икки дунёда ҳам бундай одамгарчилик чиқиши мумкин эмаслигини билар, ҳеч нарсага тушунолмаб турарди. Қодир Раҳматдаги таҳликани пайқади.

— Уша вақтда ҳамма жарима сизнинг бўйинингизга ёзилиб қолгани ғалати бўлган-да. Тоғам шуни ўйладилар, — деди.

Раҳматдан садо чиқмасди. Олдида стол устида нақд минг тўққиз юз сўм пул турарди. Унга қўл чўзишини ҳам, чўзмасини ҳам билмасди.

— Вой Қодиржон-эй, укаей,— деди ниҳоят ўзини ўнглаб.

— Ҳозир кассир келиб қолади,— деди Қодир, жойига ўтиб ўтираркан.— Топширинг-да, кейин кириб, раисдан актларингизни олинг, ёптириб қўя қолайлик.

— Раҳмат, раҳмат, ука,— деди жилмайиб.— Кассир ҳозир келиб қолар-а?

У пулни қўлига олиб, бирпас унга қараб турди. Бир неча кундан бери юзини қора булутдек қоплаб ётган тундлик ғойиб бўлгандек кўринди. Ахир, у шу пулни излаб, кимларга сарғаймади!

Уйига — сизни идорага чақиришяпти, деб одам борганида у қизининг бугунга белгиланган фотиҳа тўйи учун қозон қурмоқда эди. «Тағин фотиҳа тўйини ҳам захарга айлантирадиган бирор гап чиқиб қолдими?» дея бу ёққа чолганди. Бошини кўтариб Қодирга қаради.— Бу йигит ҳам менга бу олижанобликни қизим учун қил-япти. Нега шу пул жониворни бундан икки кун бурун олиб келмади-а! Ахир, ҳозир қизимни Ярашнинг ўғлига бердим ҳисоб. Бу йигитга қизимни бермаганимдан кейин... икки ўт ичида таҳликада тебрана бошлади унинг вужуди. Бугун фотиҳа деб одам айтдирмаганимда ҳам бошқа гап эди...— у пулни Қодирнинг олдига сурди.

— Ҳали ҳам кассирдан дарак йўғ-а?!— деди ўрнидан туриб.— Қодиржон ука, пул сизда турсин. Мен уйга бориб келай, қарзга доир бир қоғоз бор эди. Ёнимда пул олиб юришим яхши бўлмас. — Эшикка томон юрди у.

— Хўп,— деди Қодир, соддадиллик билан.— Тезроқ келинг-да.

Дам ўтмай идора ходимлари кириб кела бошлади-

лар. Қодир одатдагидек, таннарх ҳисоб-китобиға шўн-
ғиб кетди. Ҳар замонда эшикка қараб, Раҳмат акага
нима бўлди, кечикиб кетди, бошқа иши чиқиб қолди
шекилли,— дерди ичида...

6

Раҳмат акаларникида фотиҳа тўйи. Ҳамма ёқ супу-
рилган-сидирилган. Тўй тегишлиники, дейдилар. Айниқ-
са фотиҳа тўйига ҳамма келавермайди. Куёв томондан
икки-уч вакил, келин томондан уч-тўрт қариндош. Шу-
ларга яраша ош-нон, қуюқ-суюқ. Ярашхон аканинг
ўзи:

— Бисмиллоҳу раҳмони раҳим... Омин облоҳу ак-
бар,— деб фотиҳа ўқиб, махсус тайёрлаб келтирилган
патир нонни ушатди. Шу билан Раҳмат аканинг қизи
Тоҳирага нон ушатилди. Демак, Одилхон билан Тоҳира-
нинг ҳаёти ва қисмати бир умрга ушатилди. Энди икка-
ласига бирга яшаш ва бирга қаришдан бошқа турмуш
йўли йўқ. От қайси кўчадан юрса той ҳам шу кўчадан
бориши керак. Қадимдан қолиб келаётган таомил шу.
Баъзи ота-оналар болаликдан мияларига қўрғошиндек
қуйиб ташланган бунақа таомилларга амал қиладилар,
ҳали ҳам яшайди бундай таомиллар.

— Қўша қаришсин.

— Ували-жували бўлишсин.

— Фотиҳа — худонинг муҳри.— Сулаймон ака ҳам
бошқалар қаторида кафтларини юзига сурди. Орада
бошқа гап бўлгани йўқ. Чеккаларидан, бўйинларидан
шовдираб оққан маржон терларни дастрўмол ва қийиқ-
ларга арта-арта олдиларига кетма-кет келтириб қўйил-
ган таомларни еб қўйишди. Куёв ва келин ҳақида гап
юритиш, улар бу ўқиладиган фотиҳалар ҳақида қандай
фикрда экан, деб ўйлаб кўриш ҳеч кимнинг хаёлига
ҳам келгани йўқ. Ота-она рози — демак худо рози.

Қоринлар тўйғач, юмшоқ ястиқларга суянишди-ю. олиқ-солиқ машмашасига тушишди. Таомил бўйича, Раҳмат ака ўз измини яқин қариндошларидан бирига берганди. Унга тўқсон-юз кило гуруч, думбасида 10—12 кило ёғи бор иккита қўй, тўрт қоп ун, шунга яраша қанд-қурс, олти юз сўмча пул, деб ўз олиқ-солиқ мўлжалларини тайинлаганди. Ярашхон ака ҳам олиқ-солиқ хусусида тортишиши учун маҳалланинг энг пишиқ, устомон ва юлдузни бенарвон урадиганларидан бирини бошлаб келганди. Гап олиқ-солиқ устига кўчиши биланоқ у Сулаймон акани имлади-ю, секин ташқарига чиқиб кетди.

Фотиҳа тўйи ўтаётган ҳовли эрта-индин катта хурсандчиликлар бошланадиган файзли тўйхонага эмас, ўғринча савдо иши энг ичида пиширилаётган хавотирлик қиморхонага ўхшарди. Қизи Тоҳира икки-уч кундан бери юрагини хун қилгани учунми ёки қуда бўлмишларнинг иззатини қилибми, ҳар доим шақ-шақ қилиб, гапириб турадиган Муслима опа ҳам дамини ичига ютганди. Ошхона тепасида куйманишиб Муслима опага қарашаётган қўшни аёллару, қўлини қовуштирганича ҳовлида меҳмонлар хизматиға ҳозир бўлиб турган Раҳмат ака ҳам бир нарсадан хавотир олаётгандек пичирлашиб гаплашишарди. Раҳмат ака катта уйга киритилаётган чойни қайтариб кўриб, яхши дамланмаган бўлса хотинига дўқ қилар, лаганларга сузилган норинлар устидаги яхна гўштни каттароқ қўй, кўпроқ-кўпроқ суз, деб зарда қиларди. Қолган борди-келдиларни Низомга топшириб, Сулаймон билан Ярашхон ака бирга боққа ўтиб кетишгач, катта уйдаги меҳмонлар орасидан тетик овозлар ва аҳён-аҳёнда кулгилар ҳам эшитила бошлади. Раҳмат ака этаги билан ўзини елпиб қўйди. Тоҳиранинг катта укаси Шукур ҳовлида самоварга қарашиб турарди. Ҳамани гўё сиқиб бораётган пичир-пичирлардан унинг юра-

ги ёрилгудек бўлди. Отасининг ҳовли ўртасидаги олмага суянганини, онасининг ўчоқ бошига чўнқайганини кўриб, кичик уйга кирди.

— Бу нима, азахонага ўхшайди,— деди ўзига ўзи жаҳли чиқиб.— Тўй бўладиган бўлса, тўйхонага ўхшаб турсин-да.— У токчада турган радиоланинг қулоғини буради. Уйни қандайдир бир мақолани берилиб ўқиётган дикторнинг овози ларзага солди.

— Учир, учир.— Ошхона томондан имлаб қўл силтади Муслима опа. Ўғил унга тескари қараб олганди. Шкаф бурчагида анчадан бери қўйилмай чанг босиб ётган пластинкаларни олди. Радиони ўчириб, пластинка қўйди. Шўх музика садоси янгради.

— Бормисан! — деди катта уйда ўтирганлар орасидан кимдир. Шукур яхши кўрган музикаларини устмуст қўяверди. Халқ севган ҳофиз овозини қўйиб авжига чиқарди:

Қарға булбул бўлолмас,
Гулнинг қадрин на билсин...
Саҳрода ўсган бир қуш
Кўл қадрини на билсин.

— Яшавор, — деди катта уйда ўтирганлардан яна бир серзавқи. Шукур ҳам ўзидан мамнун бўлиб кулиб қўйди. Ҳовлига бир оз тўйхона руҳи кирди. Катта уйдаги олиқ-солиқ музокарачилар гоҳ қизишиб, кўтарилиб кетишар, гоҳ пастлашиб қолишар, боғда ариқ лабига чўққайишиб олган Ярашхон билан Сулаймон ҳамон пичирлашарди.

ЕТТИНЧИ БОБ

1

Идорада чўт қоқавериб чарчаган пайтларида Қодир клуб орқасидаги олмазорга чиқиб айланишни, баҳор қу-

чоғида яшнаб, очилиб бораётган далаларга, олисдан зан-
гори гиламдек товланиб кўзни олувчи барра беда пай-
калларига, дарахт гулларига тикилишни севарди. Олма-
зор четидаги сўқмоқ йўлдан туриб Тоҳираларнинг кўча
бетидаги уйига ҳам тикилиш, мабодо қиз лўп этиб чи-
қиб қолса бир кўриш, иложини топса чақириб гаплашиш
илинжида ҳам бўларди. Тоҳира ҳақида ўйлаганида доим
йигитнинг қалби ажиб бир сурур билан тўлар, ҳаёт кўз-
ларига беҳад сурурли кўринар, қиз берган баъзи озор-
ларни ҳам унутарди. Қодир олдин олмазорни айланди.
Раҳматнинг шу вақтгача келмагани уни ташвишга сола
бошлаганди. Атрофда қушчалар бетиним учиб-қўниб
чирқиллашар, асаларилар гўнғилларди. Баҳор бўйи
дилни қитиқлар, Тоҳира билан бир ҳафтача бурун тут-
зорда учрашганлари, қизнинг ердан чўп олган бўлиб
ўзига уялиб-уялиб қараган жоду кўзлари тубидаги му-
ҳаббат ёлқини, худди жонон пиёла жарангидек тиниқ
титроқ овозидаги шўх музыка наволарига ўхшаб кета-
диган ўша ёқимли оҳанг, ҳатто чиройли елкаларига ту-
шиб турган майда ўрим қора сочи-ю, эркаланишлари
ҳам ҳамма-ҳаммаси яна эсига тушар, уни соғинтирар-
ди. Майин шамол қаёқдандир пешинги дам олиш вақ-
тида берилаётган шўх концерт оҳангини қулоғига олиб
келиб урди. Қодир севган лирик куйни чертиб, баҳор
ҳуснига монанд куйларди.

Кўнглим гулдай очилгай, жонон, бир бора кулсанг.

Юзингга мен боқардим, дердим сен зора кулсанг.

Чаманлар барқ урарди боғингда кулганингда

Гунча лабин очарди боқиб гулзора кулсанг,

Қодир майсалар бошида тўхтаб, куйни бир нафас ҳу-
зур қилиб эшитди-ю, кейин ўзи ҳам қўшилишиб куй-
лади.

Чехранг узра кўринди кўксингдаги қувончлар,
Яшаргай ой жамолин сен бора-бора кулсанг...¹

Қодир олмазор орасидан чиқиб Тоҳираларнинг эшиги томон қаради-ю, қотиб қолди. Ундан янги тўн кийиб олган тоға пилдираб чиқиб келяпти. «Нима қилиб юрибди у ерда?»— тикилиб қолди Қодир. Кетидан яна икки-уч одам, Сулаймон, Яраш қўлларида тоғора билан чиқишди. Кўча бетида «Волга» турибди. Ҳаммадан кейин Раҳмат чиқди, қўли кўксида. Қодирнинг юраги қинидан чиқиб кетгудек бўлди. У ўз кўзларига инонгуси келмасди. Қодир суяниб турган ёш олма кўчатининг кўм-кўк барг ёза бошлаган шохидан алам-аччиғида бир шохча юлиб олди.

Сулаймон, Яраш ва Низомлар тишларини бамайлихотир қовлашганича идора томонга гаплашиб келишарди...

Қодир ўзича, нима гап, нима бўлди Тоҳираларникида? Наҳотки Раҳмат бизни алдади? Тоҳира қани? Наҳотки у бунга индамади? Ё бошқа бир маросим ўтди-ми у ерда? Унда, нега мен эшитмадим? Яраш тоғора кўтариб нима қилиб юрибди? Тоғам-чи, Сулаймон-чи?— дерди. Раҳматнинг ҳали олдидан ғалати бир ҳолатда чиқиб кетганини эслади. Кўзи тинди.

Қодир кўча юзига чиқиб турган эди, фотиҳа тўйидан қайтаётган тоға ўтиб қолди.

— Ҳа, жиян,— деди у ош ёғидан ялтираган мўйловини силаб.— Ҳақиқатни пойлаб турибсанми ҳали ҳам?

Қодир, бетингни кўрмай, дегандек четга ўгирилди. Тоғаси атай яқин келиб шипшиди.

— Мана, ҳақиқатни қидириб, Асаднинг ногорасига ўйнаб, Раҳматнинг қизидан ҳам қуруқ қолдинг,— кўзи ёнарди унинг.

¹ Пўлат Мўмин шеъри.

Қарамай кетаверди Қодир. У қабих тоғани ҳозир нимталагудек бир важоҳатда эди, ўзини зўр билан босиб турарди. Тоғаси эса ўлганнинг устига тепган қилиб, орқасидан қолмай заҳар сочарди:

— Суянган тоғингни ҳам кўрасан эрта-индин, патагига қурт тушиб қолади ҳали! Ўзингга эҳтиёт бўл, бола!

Қодир пинагини бузмай кетаверди.

2

Тоҳира холасиникидан қайтиб келди-ю, уйга қадам қўйиши билан йиғиштирилмаган хонтахтага, унинг устидаги патир нон бурдалари-ю, ҳолваларга, атрофидаги кўрпачаларга кўзи тушди. Юраги бейхтиёр шиг этиб кетди. Онасидан, ким келди, деб сўрашга ҳам тили бормади. Қўлидаги тугунини айвон четига қўйиб турган эди, укаси югуриб келиб:

— Опа, амақимдила телишди, сизи эйда баямушми-за,— деди нима деяётганига ўзи тушунмай. Муслима опа ичкарида эди. Тоҳира ўз бошига тушган фожиани энди англаганди. Авраб жўнатиб, орқасидан фотиҳа қилдириб юборишганлари унга алам қилди. Кўзларига ўша калта мўйловлари осилиб турадиган отаси ҳам, айланай қизгинам, яхши бориб келдингми, холанг яхши юрибдиларми, деб олдидан пешвоз чиққан онаси ҳам мутлақо ёт, бегоналарга ўхшаб кўриниб кетди.

— Юришибди,— деди зарда билан.

Она қизининг ҳамма нарсани пайқаганини, шукур қил, қизим, дегудай бўлиб бир оғиз юпатиши ҳам бошига мушт туширгандек бўлишини билиб, ясама кулгидан нарига ўтмади.

— Уйга кир, кийимларингни алмаштирақол,— деди холос.

Тоҳира оёғини сургаб босиб уйга кирди. Ечинмай,

укасининг каровоти четида чўнқайди-ю, энгагини каравот панжарасига тираб, бурчакка маъносиз тикилиб қолди.

Меҳмонлардан кейин кўчага чиқиб кетган отаси бе-маҳалда қайтиб келди. Нариги уйга кириб, хотинидан:

— Қизинг келдими?— деб сўради. Муслима опа овоз чиқармай, ҳа деб имлаганининг ўзиданоқ қизининг авзойини билиб олди. Бошқа гап сўрамади ҳам. Меҳмонларга ёзилганича турган кўк шойи кўрпачага чўзилиб:

— Этигимни торт,— деб оёгини узатди.

Тоҳира қўшни уйда ўтирган жойида отасининг овозини эшитган, унинг шарпасини сезган бўлса ҳам у ёқ-бу ёққа бориб келганидан кейин қиладиган одатича, олдига чиқиб салом беришни хаёлига келтирмади. Қизининг кўзларида милт этган ёш кўринмас, киприклари қимирламасди. Табиатан ёқтирмаган одамнинг номи-ни эшитганда ҳар кимнинг вужудида ҳам нафрат-ғазаб пайдо бўлади... Катта укаси унинг аҳволини билди, олдига кирди, лекин опа сизга нима қилди, деб сўрамади, маънос чиқиб кетди...

Бир вақт Муслима опа кириб:

— Қорнинг очдир, овқатлан,— деди. Қизининг жавоб бермаганини кўриб:

— Нима, холанг жуда сийлаб юбордим дейман?— деди. Бу саволига ҳам Тоҳирадан жавоб ололмагач, ўзича мен ҳам бир вақт эрга тегасан дейишганида шунақа икки кун аза тутгандим, кўникиб қолади, деди. Чиқиб кетатуриб.

— Ўрнингни солиб ёт,— дея буюрди.

Аммо Муслима опа эрталаб кириб, қизининг жой ҳам солмай, ўтирган жойида каравотга мукка тушиб ухлаб қолганини, бошига икки буклаб қўйган ёстиқ-часи кўз ёшидан жиққа ҳўл бўлганини кўрди. Унга раҳ-

ми келди, одам шу даражада ношукур бўладими, уни чолга ёки моховга бераётганимиз йўқ-ку, дея жаҳли чиқди. Замонлар бўлган, шўрлик қизлар кексаларга берилганда ҳам миқ этмай, пешонамга ёзгани шу экан, деб кетаверган-ку!

Тоҳиранинг ота-онаси қиз билан йигит бир-бирини кўрсин, яхши кўргани яхши, десалар ҳам, амалда қиз бола ҳам, ўғил бола ҳам ҳали ғўр бўлади, уларнинг турмуш қуриш ишларига биз аралашиб турмасак бўлмайди, ўзлари ҳозир севишсалар ҳам, ҳар қандай одамни бир кўрганда билиб бўлмайди. Мана яхши деган йигит Қодир ҳалитдан нима ишлар қилди,— деб фикрлардилар. Шунинг учун ҳам, ўз бахтини ўзи билмаяпти бу кўрнамак, ҳали кейин биздан хурсанд ҳам бўлиб юради, деб ўзларини юпатардилар.

Тоҳира ҳар замонда бўлса ҳам китоб ўқиб турарди. У китобларда, ота-онасининг хоҳишига қарамай, севганига теккан ёки у билан қочиб кетганлар ҳақида ҳам ўқиганди. «Менга ўхшаш ночор аҳволда қолишганда ота-она юзига оёқ босиб қочиб кетишаркан-да!»—дерди.

Ўртанча укаси кутубхонадан ҳар хил суратли китобларни олиб келиб ўқиб юрарди. Шундай китоблардан бири стол устида очик қолиб кетган экан. Тоҳиранинг кўзи тушди. Китоб саҳифасида бадбашара бир эркакнинг кўкрағига бир аёл пичоқ ураётгани тасвирланганди. Укаси кеча гингиллаб ўқиганда, зўрлик билан олмоқчи бўлган эркакни аёл пичоқлаб ўлдиргани ҳақидаги воқеа тафсилоти қулоғига кирганди. Бу чет эл ҳаётига оид ҳикоя эди. Тоҳира суратга тикилиб туриб, булар ҳозир пичоқни менга қадашяпти, нега мен уларга қадай олмайман, деди. Йўқ. Бунақа ишни мен қилолмайман, қилмайман. Ўзимга пичоқ қадайманки, бошқа бировга... йўқ, йўқ... деб кўнглидан ўтказди...

Шу кунларда Одилдан кўра бахтиёрроқ, Одилдан вақти чоғроқ кимса йўқ эди, деса бўлади. Отаси ҳам бир қармоқ ташлашда яхши бир қизни илинтириб берди. Қиз мени ёқтирдими, тўйга ўйнаб-кулиб розилик бердимикин, деган гап етти ухлаб тушига кирмасди. Ота-онаси тиқилинч қилаверганликлари, қолаверса, кўнгли хотин тусаб қолганлиги учун уйланиш фикрига тушганди. Мана кутган кунларининг шаббодаси ҳам эсиб қолди.

Низом жаллобга фотиҳа тўйидан икки кун бурун олиб келиб инъом қилган буқачани Одил 2-молхонага олиб борди, раисга қўлбола қази қилдириб бериш учун боқтираётган зотли қашқа тойнинг ёнига боғлади.

— Ўн беш кунда саришпёз қилиб семиртириб бераман,— деди.

— Ҳали уч пақирли иш қилмасдан бунақаси чиқяптими,— деб бақириб келган Зоҳидга ҳам Одил ҳозирча индамади.

Ем-хашак мўл, камайиб қолмайди, аралашма, деб жеркиб ташлади уни Низом. Зоҳид тўнғиллади. Одил эса бунга маза қилиб кулди. У буқадан хабар олиш учун бу ерга тез-тез келадиган, ҳар замонда Тоҳиранинг йўлини пойлайдиган бўлиб қолди.

Қолхозда қиладиган ишининг тайини йўқ, у-бу сигир-бузоқни қандайдир касалга қарши эмлаган бўлади, дўпписини яримта қилиб, мотоциклини патиллатиб, у ер-бу ерда лақиллаб юради. Дунёда бундан яхши даврон бўладими!

САККИЗИНЧИ БОБ

1

Раис белгилаб берган тўрт кун ўтиб кетди. Асаднинг бригадасидан рапорт келиш у ёқда турсин, эртаги экин-

лар экиб бўлингани ҳақида хабар ҳам қулоққа чалинмади. Айрим бригадалар, қора картошка уруғини эртагига экмаймиз, баҳор иссиқ келяпти, ҳосил тўкмайди, дейишар, маккажўхори эккандан кўра бизга қовун-тарвуз фойдалироқ, деб тўполон қилиб юришарди. Раиснинг боши қотганди. Бригадирларнинг маслаҳатига кирай, қора картошка уруғини экдирмай қўя қолай деса, давлатдан олинган қора картошкадан бошқа уруғлик йўқ. Бунинг устига юқоридан эртаги картошкани экиб бўлдингларми, қачон рапорт берасизлар, деб тикилнч қилишгани-қилишган. Эктираверай деса, айрим бригадирлар, пландаги ҳосилни олиб беришни биз ваъда қилолмаймиз, контрактацияга қўл қўя олмаймиз, ҳукумат қарорида эртагига маҳаллий уруғдан топиб экилсин дейилган, топиб беринглар, дейишади. Қўпчилик қаторида Асад ҳам шундай тўполон қилиб юрибди. Уруғликни баҳона қилиб у кўрсатмани бажармаган.— Раис кабинетида тажанг эди. Чекмайдиган одам устмает папирос бурқситишга тушганди. Маккажўхоридан гектарига камида уч юз-тўрт юз центнердан кўкпоя йиғилмаган тақдирда, ишнинг оқибати хунук бўлиши мумкинлигини, бу колхоз шароитида эса бригадирлар гектаридан юз центнердан кўкпоя олиши амру маҳоллигини айтишганди. Қатор чигал масалалар чувалашиб ётарди. Қўп тракторларга запас қисмлар етишмай, айримлари яхши ремонт қилинмаган, фермаларда соғилаётган сут эса, моллар еган ем-хашакни ҳам қопламайпти. «Нега одамлар жўхоридан гектарига минг центнердан кўкпоя олганда сизлар ололмайсизлар, ўзларингиз дангаса, яхши ишламайсизлар. Чорвани ҳам яхши боқмай сутни камайтиргансизлар, қора картошкани нега бошқа колхозлар ғиринг демай экяпти-ю, сизлар дод-вой кўтарасиз,— дея қўл остидагиларнинг оғзини очиргани қўймасди. Қолоқлик, зиён, кам ҳосилликнинг асл сабабларини

ўрганиш, уларни тугатиш, одамларнинг умумий ишга муҳаббатини ошириш асосида колхозни юксалтириб бориш режаларини тузиш йўлини излаш раиснинг қўлидан келмасди.

Раиснинг наздида қўл остидагиларнинг ҳаммаси ўзига қарши бош кўтараётгандек, ҳаммаси чекка-чеккадан ҳўмрайиб ёмон кўз билан қараб тургандек, атайлаб ишларни бузаётгандек бўлаверарди.

2

Раис бош бухгалтерга 7-бригада ишининг қандай кетаётганини текшириш ҳақида буйруқ берганди. Қодир бош бухгалтердан раиснинг янги топшириғини эшитиб, ҳайрон қолди.

— Улар ҳозир ер тайёрлаб, уруғлик дардида, тинчимай, ташвишлари бошларидан юшиб-тошиб ётганида, биз бориб текшириб бошларини қотирсаж ярашармикин? Фойдаси тегармикин?— деди.

— Фойда-зарари билан нима ишинг бор, топшириқни бажаришни билсанг-чи!— Уни жеркиб ташлади бош бухгалтер.

Бунақа ўринсиз ишлар меъдасига тегиб, бунинг устига кеча Тоҳираларнинг уйида беҳосдан фотиҳа тўйи бўлиб ўтганини эшитганидан бери олам кўзига тор кўриниб юрган Қодир бош бухгалтернинг орқасидан зўрға қўзғалди. Улар эшикка чиқишаётганда ҳовлиқиб Саври келиб қолди.

— Қаёқда қолдинг? Квартал ҳисобини ҳам тугатиб бермагансан ҳали!— Унга тўнғиллади бош бухгалтер.

— Уйда эдим. Муроджоннинг мазаси йўқ. Эртага тугатиб бераман.— Саврининг кўзлари бежо эди. Бош бухгалтер эртадан қолмасин, деб, икки қадам қўйиши биланоқ, Саври Қодирнинг енгидан тортиб, ичкарига имлади.

— Эшитдингизми? Раҳмат ака ўлгу синикига юбориб, орқасидан фотиҳа эшитиб, ўзини юлаётганмиш! Менга ҳо қизи келиб айтди. Эшитдим-у, бу ёққа

Қодир ҳанузгача Тоҳира фотиҳа тў бўлган-а, дея ҳайрон эди. Тоҳира ўзи бери қилиб юрган аччиқ-чучуқлари қиз қийналиб, нима қилишига ҳайрон экани биларди. Кеча дилига мутлақо хаёлига тушган жумбоқ мана бугун ечилди. Ни

— Хў, Қодир, қаёқда қолдинг?—Т
риб қолди бош бухгалтер. Лекин унга мади.

— Мен ҳозироқ Раҳмат аканинг ол нимаси? Гаплашаман,— деди бетоқатл

— Йўқ, тўхта, қизишма,— костюми
ди Саври.— Бунақада ҳамма ишни рас шу даражада бидъатчи одамларки, То кўраман деб орага суқилишининг ўзи учиб, қиз бечорани бешбаттар кунга бундай қил.— Ўз билгича йўл ўргата ўша унаштиришгани Одилни топиб, оч бу ҳам бўлмайди. У бунақа гапни ту эмас. Лекин, бир ҳисобда унга, Тоҳир раман, деб айтганинг маъқул-а. Бунақа талар, қиз боланинг биров билан сев ярамас, бузуққа чиқариб, айниб қўя сан?.. У Тоҳира ҳақида туҳмат қатиши ҳам ҳеч гап эмас...— Саври ў излар, бетоқатланарди.— Энди нима қ кўндирайми, бирга қочиб кетасизлар худди бир минут кечикилса, қизни юборишадигандек ташвишланиб.— Йў кўнмаса керак. Ота-онасининг бошини

кўра ҳар қандай оғирчиликни бўйнига олишни афзал кўрадиганлардан...

— Ҳа, Қодир, юрмайсанми?— кўча томондан хириллаган овози яна эшитилди Сулаймон аканинг.— Нима қиялпсан ўзи? Машина қараб қолди.

— Ҳозир, ҳозир, кетаверинг етиб оламан,— деди унга, шошиб Қодир.— Тоҳира билан гаплашинг, шу бугун кечқурун қандай қилиб бўлса ҳам боғ этагидаги толзорга чиқсин. Ўзи билан бир гаплашай. Айтинг, албатта чиқсин.

— Хўп, албатта етказаман,— деди Саври.

— Қош қораяр-қораймас толзорга бораман. Шунитайинланг.— Кўча томон тез одимлай туриб деди Қодир. Бош бухгалтернинг орқасидан лўкиллаб бораркан, Қодир: «Бунча қисталанг қилмасанг, кошки бирор муҳимроқ ишга бошлаётган бўлсанг одамни»,— деб фикрини айтди.

3

Саври Тоҳираларнинг уйига худди пайтини пойлагандек, Муслима опа қаёққадир чиққанда кириб борди. Тоҳира ўртанча укаси билан қолганди. Саврини кўрди-ю, ўпкаси тўлди.

— Қаёқда эдингиз, қаёқларда қолиб кетдингиз,— дерди зўр бериб. Укасини кўчага чиқариб юборди. У Саврининг юзига қай кўз билан қарашини билмасди.

— Энди ўзимни қай кўчага урдим. Менинг розилигимсиз ҳеч нарса қилиша олмайди, деб юрувдим, гафлатда қолдим,— зирилларди қиз.

— Нима қилардинг! Қизлар ноилож қолиб, ўзларини томдан отадиган вақтлар ўтиб кетган. Тўртта чол йиғилиб, омин облоҳу акбар дегани билан тақдиринг ҳал бўлиб кетибдими!— унга далда берди Саври.— Ҳозир Қодиржон билан учрашдим, кечқурун толзорга чиқсин, ўзи

билан бир гаплашиб олай, кейин нима қилишимни ўзим биламан деди.

— Кечқурун толзорга! Адам билан опам келса, бир қадам ҳам жилдирмайди. Ҳозир қани, ҳозир қаёқда?

— Ҳозир 7-бригадага кетди, ўшанақаси 2-молхонага Зоҳиднинг олдига ҳам киради шекилли.— Борасанми, дегандек боқди Саври.

— Ҳозир опам йўғида бориб гаплашиб олмасам, келса, кўчага ҳам чиқазишмайди. Бораман, кейин билиб, нима қилса қила қолишсин!— тараддудланиб қолди қиз.

Тоҳиранинг вазоҳати Саврини ташвишга солиб қўйди. Покиза қалбнинг нафрати тошни парчалагудай. Онасининг ўғайлиги ҳам энди сезилганга ўхшайди.

Қиз боғ айланиб йўлга тушганда, Саври:

— Кўчадан борма, аданг кўриб қолади. Улар ҳали далада кўп юришади. Ярим соат, бир соат кечиксанг ҳам даладан паналаб кетавер, ҳеч ким кўрмасин,— деб тайинлади.

Унинг шудгор этагида, ариқ бўйидаги дарахтлар орасида кўздан йўқолган қадини излаб узоқдан тикиларкан, Саври ўзича:

— Тўғри иш қилдимми? Ишқилиб, иккаласи ҳам ниятларига етсин-да,— дерди. Қизнинг соф, ёниқ севгисига ҳавасланарди ҳам.—Мен ҳам шундай севолганмидим?

4

Қодир ўйлагандек, Асаднинг бригадасидагилар қизнинг меҳнат билан банд эди. Асаднинг ўзи ҳам эртаги картошка уруғи ташвишида қаёққадир кетган. Юраги ташвишда ёниб турган Қодир, бекорга овора бўлиб келдик-да, деб уф тортди. У бош бухгалтернинг орқасидан тож оёқ сургаб борарди.

Текширилиши керак бўлгани ҳам худди мана Бош бухгалтер ён дафтарчасини чиқариб: «Брига-

дир иш бошида йўқ», «Ҳали кўп ер қайта шудгор қилинмаган» деб ёза бошлади.

— Булар атайлаб шундай қилаётгани йўқ-ку! Уруғлик чатоқ, у ёқда тракторларимизнинг кўпи бузуқ. Ўзимиз сабабчи,— деди Қодир.

— Бригадир қани?— сўради бош бухгалтер ишлаётган бир аёлдан.

— «Коммунизм»га уруғлик картошкага кетди.— Қулочкашлаб кетмон ураётган жойида, аёлнинг ўрнига жавоб қилди барваста йигит Ҳожиакбар.

— Кимдан рухсат олиб кетди? Раис-паис билан гаплашган эканми?

— Билмадим.— Ишдан қолмади Ҳожиакбар.

— Ўзбошимчалик. Бу ёқда ўзимизда тайёр уруғлик турсин-да, у ҳеч кимдан сўрамай-нетмай бошқа колхозга уруғ қидириб кетсин!

— Тайёр уруғлигингиз қора картошка-да,— деди Самиг ака деган колхозчи гапга аралашиб.— Бу йил кўкламнинг қуруқ келиши кўриниб турибди, меҳнатимизга куйиб, юрак ҳовучлаб кутиб ўтирамизми? Хирмонни кўтаришга келганда яна ўзларингиз, биз нобоп уруғлик бергандик, шунинг учун шунақа бўлди, дейиш ўрнига, план тўлмади, ёмон ишладингизлар, деб калтаклашга тушасизлар.

— Қора картошка уруғини мен берганим йўқ, район берган. Планин ҳам мен кўрсатмадим, район кўрсатди,— тўсатдан яноқлари учиб овози қалтиради бош бухгалтернинг.— Буни тушунасизми ўзи?

— Бўладиган гапни районда очиқ айтсак, столдан ажраб қоламиз деб қўрқасизлар-да,— деди Ҳожиакбар.

— Сен унақа дема!— Жаҳли чиқиб, юқори лаби уча бошлади бухгалтернинг.— Биз ўтирадиган стол мингта, ҳа. Лекин сан бир нарсани тушун, баланд кетма! Район бизга планин осмондан олиб бермайди, биласанми, ша-

ҳарда қанча одам бор? Бир миллион, бир миллиондан зиёд. Бир одам суткада йигирма граммдан картошка еганда ҳам бир ёзда бир миллион одамга қанча картошка керак бўлишини биласанми? Бу картошкани ким етказиб беради? Биз. Район планни шунга қараб тузган. Биз фойда кўрмаймиз, экмаймиз десак оқибати нима бўлади?

— Ахир, бу тарзда мўлжалдаги картошканинг тўртдан бирини ҳам етказиб беролмаймиз-ку! Раз шундай бўлганидан кейин...— Гапдан қолмади Ҳожнакбар.

— Яна гапиради-я!

— Йўқ, сизлар келмасдан олдин ўзимизча ҳам гаплашиб эдик,— Ҳожнакбарнинг хатосини ўзича тўғрилашга, тўлатишга уринди Самиғ ака.— Мана кўшнимиз «Коммунизм» эшитишимча биз олаётган қора картошкани давлатдан 15 тийиндан олиб, бозорда йигирма тийиндан пуллаётган эмиш! Ўтган йили қайроқидан уруғликни ғамлаб қолган экан, планини бошлаб экиб ҳам олибди. Асаджон ҳам ҳали шу қайроқидан қолмаганимкин деган илинжда кетди. Бизда бўлса, ҳақни айтсанг — урарлар, хушомадни суярлар, дегандек, рост кўчани айтсанг, паст кўчадан айлантриб, гардонингта мушт туширишади.

— Менинг тўғри гапим сизга паст кўчанинг мушти бўлиб туюлдимми?— ялтироқ пешонасини кафти билан ишқашга тушди бухгалтер.

— Уларнинг гапи тўғри-ку,— деди Қодир.— Қора уруғнинг эртагиси ҳақиқатан ҳам кутган ҳосилни тўкмайди, колхоз бундан катта зарар кўради. Шунини билиб туриб, нега яна экаверамиз? Нега район раҳбарлари билан бу ҳақда гаплашмаймиз?

— Қичкина болага ўхшаб, Қодиржон ука, сен ҳам айлантирасан шу гапни-я!— Хунук юзлари буришди бухгалтернинг.— Ҳамма гап шунда, ҳамма фалокат район

раҳбарлари билан талашишда-да, ука! Вақтлар бўлди, район билан бунақа масалаларда талашаман, колхоз зарар кўришини тушунтираман деб озмунча мен деган йигитлар букилиб кетдим! Сен билган ҳақиқат муштдек бўлса, юқорида сендан кўра узоқроқни кўриб турганлар билган ҳақиқат туядек, ука! Бу уруғ хусусида талашиш бўлса раис ҳам бир бор талашиб кўрди!

— Сиз, ўйнашмагин арбоб билан, арбоб урар ҳар боб билан дейсиз-да-а?— лабини тишлаб қолди Қодир.

— Йўқ, ҳали ҳам тушунмаяпсан менга. Мен колхознинг зарар кўришини билмаяпманми, колхозчиларнинг гапини тушунмаяпманми? Ҳаммасини сизлардан ўн ҳисса яхшироқ кўриб-билиб турибман. Лекин нима қилиш керак? Указаниени бажар, сен бир солдатсан. Шундан бошқа талаб бўлмайди. Қани бу талабдан бир қадам четга чиқиб кўр-чи, ўзингни қаерда кўраркинсан! Сиёсий кўрсан. Нима ғалвалар бўлмаган. Ҳозир ҳам шу. Қолхозчиларингга буни гапириб бўладими?!

Бош бухгалтернинг юрак қопқоғи энди очилди. Қодир уни энди чинакамига таниётгандек тикилиб қолди. Ёш бўлса ҳам кўримсиз юзини босган майда ажинлар, доим вақтидан кечиқиб олдирадиган соқолига бевақт оралаган оқ, ялтироқ пешонасидаги қават-қават чизиқлар — ҳаммаси алоҳида-алоҳида маънога эгадек битта-битта кўзига ташланди. Ҳа, бу ҳар доим ҳаётда курашлардан қочиб, кун ўтса бўлди, дунёни сув босса ҳам, менга тегмаса бас, дейдиган кимсанинг қалтироқ баъшараси. Кураш яшартиради, қўрқоқлик қаритади деб шуни айтадилар-да! Ундан яна гап олиш учун бўлса керак, Қодир атайлаб:

— Ҳамма нарса кишининг ўзига боғлиқ, қилаётган иши, гапи ҳақ бўлса, уни ҳеч ким ҳеч нарса қилолмайди,— деди.

— Қизиқ гапни гапирасан-а,— чўчиб тушди бош бух-

галтер.— Қазі пора бергансан деган тухмат билан колхозимизни тузган, яшнатган бир раисимизни жувонмарт қилишди; бир пайтлар пахтага сув очатуриб, уч туп гўзани беҳосдан чопиб қўйгани учун ҳар тупига икки йилдан кесиб юборишди-ю! Кўрмагансан-да сен, у вақтларни билмайсан! Оғзингни очишга қўрқар эдинг!— Юзлари баттар буришди бош бухгалтернинг.

Ёмон из қолдирган у давр. У қисман ҳақ ҳам эди. Мана, шу оғир даврнинг битта эзиб, қотириб кетган шарпаси — бош бухгалтер Қодирнинг олдида кучли жала бағрини ўпириб ўтган девордек зўрға турибди. Колхозга катта зарар келтириши аниқ бўлган бир ёқлама ишни жўриб турибди-ю, унинг олдини олиш ўрнига, юқоридан юзимга тарсаки тушмасин деб қўрқиб титрапти.

Доим қўрқув, таҳлика, иккиланиш исканжасида яшагани учун бош бухгалтерда юрак ҳам йўқ, бор юраги заиф ҳам, колхозчилар билан озгина гап талашиб бўғилганининг ўзидаёқ ранги оқариб, дарахт тагида узоқ ўтириб қолди? Ҳа, оғир даврлар бўлган, дерди ўзича Қодир, одамларнигина эмас, кўп онглари, тушунчалари ҳам қолипга, қопқонга солган. Журъатсизлик, ўз соясидан қўрқиб, ҳадиксирайвериш, чизган чизикда қоқилиш, тўралик, ўша расмиятчилик — ҳамма-ҳаммаси шунинг қолдиғи. Неча асрлар давомида дин, бидъат, тенгсизлик исканжасида бўғилиб келган қишлоғимизда у ҳамма ердагидан ҳам оғирроқ из қолдирган.

Нафасини ростлаб олган бош бухгалтер бригаданинг бошқа далаларини ўзи айланди. Ён дафтарига яна аллақанча нарсаларни ёзди-чизди. Колхозчиларнинг олдига бориб, талай нарсаларни суриштирди. Тракторини шудгор четида тўхтатиб дам олаётган тракторчи йигитни: нега ёнбошлаб ётибсан, деб уришди. Кейин колхозчиларга: «Менинг келиб-кетганимни бригадирларингизга айтиб қўйинглار, картошкани бугун экишга киришса

киришди, бўлмаса ёмон бўлади»,— деди-ю, кетмончилар олдида ҳангомалашиб юрган Қодирга ҳам қайрилиб қарамай ўзи жўнаб қолди. Тўғри саволлари, гаплари унга ботганини Қодир англаганди... Қодирнинг колхозчилардан узилгиси келмасди.

5

Қодир бош бухгалтернинг мураккаб феълига тушунолмаб, кўча четида у ён-бу ён юриб машина кутар, бунақа одамлар билан ишлаш оғир, бир нима қилиш жуда оғир, деб хуноб бўларди. Қодир кафтини кафтига ишқаб бегоқат машина кутиб турганда катта юк машинасида қўшни колхоз томондан Асад келиб қолди.

— Ҳа, Қодиржон!— деди у, шофёрнинг ёнидан чаққон сакраб тушиб.

— Келиб эдик, сиз йўқ экансиз. Бригадани айландик...— руҳсиз қўл чўзди Қодир.

— «Коммунизм»га кетган эдим, картошкаси бор экан, олиб келяпман, қўлинг ўргилсин қайроқи,— лаблабри қочиб машинага ишора қилди Асад. Қодир кузовга қаради. Урадан янги олинган тухумдек-тухумдек тоза, қип-қизил қайроқи картошка унинг кўзларини қувнатди.

— Мана энди раисингиз бизга эктирмоқчи бўлаётган уруғлигини шаҳарга олиб бориб соттираверсин.

— Қўп эканми?— жонланиб қолди Қодир.

— «Коммунизм»да бунақа уруғ борлигини ўзим ҳам кеча тасодифан эшитиб қолдим. Уч кун бурун борганимизда... аттанг. Улар ўзлари эртагини аллақачон экиб бўлиб, қолганини қўшниларга беришибди... Нархи ҳам бозор қатори. Эшитдим-у, югуриб-елиб бориб, аранг йигирма тоннага илиндим.

— Эҳ, аттанг,— бош чайқаб қолди Қодир.

— Идорага кетяпсизми? Юринг, буни тушириб, ма-

шина билан яна одам юборайлик, мен ҳам бораман. Қилган ишимни раисга гапириб қўяй бир!

Қодир унга яна ноилож эрташди. Ўзига қолса, шу ерда оқшом пардасини тушириб, толзорга учини истарди, идора унинг юрагига сизмасди.

Қодир Асадга йўлда раиснинг топшириғи билан бригадасидаги аҳволни ўрганишга келганини хижолат ичида айтиб берди. У Асад энди одатича, бу ноҳақлик, мен бу ёқда қўлим-қўлимга тегмай, ўпкамни қўлтиқлаб юрай-да, ёрдам бериш ўрнига бу... деб тутақиб кетади, мана ҳозир қабарик қовоқлари пирпираб, қалин лаблари уча бошлайди, ўртамиёна гавдаси титрайди, деб кутиб турганиди, йўқ, кутганининг акси бўлди. Иши ўнгидан келиб, кўзлаган уруғлигини ундириб олиб келгани учунми, Асаднинг юзи ёришди. Кўзлари чақнади.

— Уҳ-ҳў,— деди. — Яхши гап-у, ҳақиқий аҳволни билдингларми ишқилиб?

— Ҳа, энди қасд қилиб келгандан кейин қўямизми!— кулгига олди Қодир.

— Жуда яхши. Қани бор гапни чиқиб правлениега қўйинглар! Аҳволнинг қанақалигини кўпчилик билсин, кўрсин. Менинг пўстагимни қоқса ҳам майли, ҳақиқий аҳволни билса бас!— ечилди Асад.

Бунга Қодир тушунолмай қолди: калтак еса мазза қиладими бу?!

— Кети хунук ҳам бўлиши мумкин-ку?!

— Кўпчилик правление аъзолари бунинг орқа-олдини ўйлайди, биламан. Олдинлари шундай ўйласа ҳам, нафаси ичида бошини ҳам қилиб кетаверарди. Энди ундай қилишмайди, бошини кўтаради. Бунинг бригадасида аҳвол ёмон, дейди, сўкади. Нимаси ёмон? Ҳосил тўкмайдиган қора картошка ўрнига қайроқини олиб келиб эккани ёмонми, дейди. Раис қаёққа тортаётганини-ю, мен нима қилаётганимни билишади. Колхоз учун ҳозир

худди шуниси керак. Қолхозни битта-иккита каттанинг «жонкуярлиги», ишбилармонлиги билан «кўтариш» вақтлари ўтиб кетди, ука. Газета ўқияпсанми ўзи?

Қодир Асадга ҳам таажжуб, ҳам қойил қолиб, тан бериб тикиларди.

— Сен мажлисда раиснинг қўли баланд келиши мумкинлиги, ҳатто Раҳматга ўхшаганларнинг қарз-парзларини ўчиртириб олиш-полишидан ҳам қўрқма.— Қуйилиб келган юрак тўлқинини боса олмай тўлиб-тошиб давом этарди Асад.— Бунақалар ҳозир баъзи ўринларда қўли баланд келишидан фойдаланиб, айрим бемаъни қарорларини ҳам қабул қилдириб олиши мумкин. Лекин у қолипига ёпишиб қанча уринса, қанча кучанса, ўзини шунчалик кўп фош этади, кўпчиликнинг оқу қорани шунчалик тезроқ кўриб олишига олиб келади. Бунақаларга қарши энди сира тап тортмай олишиш керак. Кўп чигалларимизни олишувсиз ечиб бўлмайди ҳали!

Ҳа, ука, ҳозир шунақа давр келди. Тўралик, шахс-парастилик кабиларни очикчасига талашмай, кўнглини оғритмай қўя қолай, деган кайфият билан колхозни кўтаролмаймиз. Жанжалдан чўчимаслик керак!

Қодир бу гапларнинг маъзини чақиб олишга, ҳали бош бухгалтер айтган гаплар билан таққослашга интиларди. Унга ҳаммадан ҳам Асаднинг текширишдан ҳам, баҳс-тортишувдан ҳам қўрқмаганлиги, ҳақиқатга тик юз тутаётганлиги ёқарди.

— Тушундингми, етдими гапларим? Ўртага тушадиган пайтини шунинг учун ҳам пойлаб юргандим, яхши бўлибди.

Картошкани туширишаётган пайтларда ҳам у талай гапларни айтди. Икки йигитни чиқариб, машинани уруғлик учун яна жўнатди. Ўзи Қодирга, қани юринг энди идорага, деди-ю, у ёқ-бу ёғини қоқиб йўлга тушди...

Уларнинг йўллари 2-молхона дарвозаси олдида ўти-

ши керак эди. Қодирнинг назарида ҳали яқинда молхонага қандайдир бир таниш қиз кириб кетганга ўхшади. Дарвоза олдида эса Одилнинг мотоцикли турарди...

ТУҶҚИЗИНЧИ БОБ

1

Молхонанинг бир томонга қийшайган эски дарвозаси зулфинида дўппидек қулф осиглиқ турарди. Дарвоза биқинидаги бир тавақали кичкина эшик ҳам ёпиқ. Тоҳира тўғри шу ерга келди. Олдин 7-бригада далаларига аланглади. Шудгор этагида юк машинасидан нимадир тушираётган икки-уч одамдан бошқа бу атрофда кимса кўринмасди. Уларнинг ҳеч бирини Қодир билан бош бухгалтерга ўхшатолмади, «Нима бало, етиб келолмадимми, кетиб қолишдими, ораси ҳам анча йўл», деди. Унинг сочлари тўзғиб, тер босган чеккаларига жингалак бўлиб ёпишган, юзлари бўриққанди. Кетмагандир. Молхонада эмасмикин? Қодир акам бу томонга ўтса, молхонага оғайниси Зоҳиднинг олдига кирмай ўтмайди-ю, ҳеч бўлмаса Зоҳид акам билар, уни топишга ёрдам берар, энди Қодир акамга учрашмай уйга қайтмайман» дерди ўз-ўзига қиз. Дарвоза олдидаги мотоциклга ҳам эътибор қилмади. Бориб, кичик эшикни итарди.

— Зоҳид ака! — ичкаридан жавоб бўлмади-ю, одам шарпаси келди. Қиз, Зоҳид акам шекилли, деб ўйлаб дадил кираверди. Емхонадан кимдир гурсиллаб чиқиб келарди. Қиз қараб турди. Эшикдан олдин кунжара тўла тоғора чиқди, кетидан... Тоҳира не кўз билан кўрсинки, Одилнинг от тумшук, узун башараси пайдо бўлди. Тоҳира жойида туриб қолди. Одилнинг кўзларида ҳам хижолатга, ҳам қувончга ўхшаган бир аломат ёниб ўчди.

Лапанглаб бориб тоғорани буқачасининг охурига тўкди-ю, у ёқ-бу ёғини қоқиб, лаблари ёйилиб, Тоҳиранинг олдига яқинлаб кела бошлади...

Қиз эса шу бир нафаснинг ичида минг хил фикрга борганди. Унинг тоза юраги ундан барча алам таҳқирларимнинг қасосини олайми деб типирчилар, ақли эса, ўзингни бос, ўзингни бос, эсингни йиғ-чи, дерди.

Одил бу бахт қушини шундай пайтда қандай шамол учуриб олиб келиб, ўз оёғи тагига ташлаганига ақли етмай қаллослаб турарди. Ўзи излаб келди шекилли, бахтимдан ўргилай, дерди кўзлари ёниб.

— Ҳа, Тоҳирахон, келинг,— деди қизга яқинлаб. Яна кекирдаги кўтарилди... Унаштирилган қиз, одатга кўра, кўчага ҳам чиқмай, пардада париштадек ўтириш ўрнига, бу ёқда нима қилиб юрибди? Мени билиб келдим, билмай келдим? Ё бунда бошқа бирор гап борми? Одил фотиҳа тўйи бўлиб ўтганидан бери бу қизга ўзини тўла маънодаги хўжайин ҳис қилар эди. Ҳайрон бўлиб қолди. Қиз эса Қодирини излаб қаллослаб етиб келганида қисмат унга яна бу аблаҳни рўбарў қилганига ҳайрон эди. «Қодир акам қайтиб кетган эканми-а?»— дерди ўзича. Қайтиб чиқиб кетишини ҳам, Одилга у-бу дейишини ҳам билмасди. Ёмон одамни орқасидан эсланингда ҳар нарса дегинг келади. Бехосдан дуч келганингда эса, юз амри ширинглигиданми, тил учиди кўп буралган қаҳрли сўкишлар қаёққадир қочади. Қиз ичдан титрарди.

— Кўнглимдаги бўлиб, ўзимга худо етказди-да сизни,— Тоҳира бу гапимга ҳозир жилмаяди, деб кутганди Одил.— А, Тоҳирахон, юлдузимизни қўшган худо ўзимизни ҳам қўшади!— У келиб Тоҳирага қўл чўзди.

Тоҳира бир сапчиб тушди-да:

— Нарн туринг!— деди. Унинг бутун вужуди сесканиб кетганди.—Худо берган одамингиз катта холасиникида!

— Нима?!— оғзи қийшиқ очилди Одилнинг. У қизнинг ҳайкалдек қотиб, титраб туришини уялишга йўйиб турганди. Қизга ғазабли тикилганича чўнтақларини пайпаслай бошлади. «Қазбек» олиб, оғзига тикди. Аммо ҳамма ёғини қараб, гугурт тополмади.

— Ҳали шунақа денг!— Унинг кўзи молхонанинг энг чекка, хавфсиз жойи — қоровулхона эшиги олдидаги кичик ўчоқчада бурқсаб ёниб турган оловга тушди. Молбоқар, овқатдан келиб, бир мазза қилиб чой ичамиз, қайнаб турсин деб, ўчоққа қумғон қўйиб, тагига уч-тўртта ғўлача тикиб кетганди. Одил бориб ундан чўғ олди.

— Худди шунақа!— деди яна чатнаб Тоҳира. Одил чўғни папиросига босиб тутатганича Тоҳиранинг олдига келаверди. У қизни, бу ёқларда шундай вақтда нима қилиб юрибсан, деб тергаб бийрон тилларини бураб қўйишни ўз бурчи деб биларди.

— Сиз бу ёққа қайси катта холагизникига келган эдингиз?!

— Қайси катта холамникига бўлганда ҳам сенақанги бемаънининг олдига эмас! Ҳа, сен менинг қаерга, нимага келганимга хўжайин ҳам эмассан! Турқинг қурсин!— Оғзига келган аччиқ сўзларни қайтармади қиз. Одилнинг тепа сочи тикка бўлиб, кўзлари олайди.

— Нима? Нима деяпсан манжалақи!— башараси бужмайди унинг. Ғазаб ичида қўлидаги учи чўғли чўпни чирпирак қилиб отиб юборди. Чўғли ёғоч пирпираб бориб Зоҳид аравада олиб келиб, молларга вақти-вақтида бериб туриш учун оғилхона ёнбошига уйиб қўйган беда ғарами ичига кириб кетди. Тоҳиранинг унга кўзи тушди. Аммо ўзи ҳам ёниб тургани учун, бунинг оқибати нима бўлиши мумкинлиги хаёлига келмади.

— Бетинг қурсин, йўқол!— деди бостириб келаётган Одилдан орқага тисарилиб.

Худди шу пайт кичик эшик тарақлаб очилиб, останада Қодир пайдо бўлди. Кўзларига Одил билан Тоҳира ҳазиллашаётгандай бўлиб кўринди. «Қаердан, қачон етиб келди Тоҳира бу ерга!—Кўзига ишонмасди у.—Бунимаси?».

Тоҳиранинг Қодирга кўзи тушди-ю, турган жойида бир нафас тараша бўлиб қотиб қолди. Тили калимага келмади. «Қодир акам энди бу билан туришимни нима деб тушунади. Сизни қидириб келган эдим, бу чиқиб қолди олдимдан дейманми, қандай қилиб шундай дейман?» У ўзининг аламига чидаёлмай, йиғлаганича Қодирнинг олдидан ҳам юлқиниб ўтиб кетди. Бахтим ўзи шунақа тескари шекилли, доим ўнгдаги қадамим чапга кетади, дерди ўз-ўзича. У орқасилан:

— Тоҳирахон, нима гап, тўхтанг,— деб чақирган Қодирга ҳам, ундан орқада ҳеч нарсага тушунмаётгандек кўзлари олайиб қараб қолган Одилга ҳам қайрилиб боқмай, югуриб бориб қайси бир дугонасиникига кириб кетди. Ундан яна бошқасиникига ўтди. Орқасидан қидириб кирган Қодир ҳам уни тополмай, йўл четида, ўзи нима гап, деб қараб турган Асадга, билмадим, дегандек елкасини қисиб қўйди. Шунинг устига идора томондан:

— Қодир ака, қаёқда қолдингиз, сизни раис қачондан бери кутади,— деб велосипедда югурдак бола келиб қолди.

Асад билан Қодир дуч келган машинани тўхтатиб чиқишаётганида олдиларидан мотоциклини патиллатиб Одил ўтиб кетди.

2

Раис одатича тўрдаги думалоқ юмшоқ стул суяничиغا га ўзини ташлаб ўтирарди. Пешонасига яқин тутиб ўқи-

ётгани икки варақли катак дафтар қоғози юзини бер-
китганди.

Қодиржон:

— Мана,— деб таннарх ҳисоблари дафтарини унинг
олдига қўйди. Раис юзини очди. Қодиржонга бир ҳўм-
райиб дафтарга қўл чўзди:

— 2-молхонаники қайси бетида,— деди уни оча ту-
риб.

— Мана, охирроғида.— Қодиржон унга 2-молхонада
шу йилнинг ўтган уч ойида сарфланган озуқа, меҳнат
куни ва етиштирилган сут маҳсулотлари ҳамда умумий
таннарх ҳисоблари аниқ ёзиб қўйилган саҳифани очиб
берди.— Мана, мана бу... Молхонада жами 96 сигир бор.
Ундан қирқ биттаси соғилади. Йигирма учтаси бўғоз,
қолганлари қисир. Кўпи туққанидан кейин олти ойча
сут бериб, кейин сутдан чиқиб кетган. Мана сигир бо-
шига сарфланаётган ем-хашак раиони, мана бу тан-
нарх...— бир четдан кўрсатиб берди Қодиржон.— Ҳамма
сигирга баробар ем-хашак берилади, фақат қирқтача
сигирдан сут олинади...

— Шунга қарамай, ҳамма сигирлар ориқ,— қўшиб
қўйди раис. Дафтарни яна кўзига яқин тутди, худди
шунинг устига партком кириб келди.

— Келдингизми?— деди раиснинг унга дафтар тепа-
сидан кўзи тушиб,— мана, кўринг бун!

Асад дафтар муқовасидаги «3-ҳисоб» деган ёзувга
кўзи тушиши биланоқ, гап нима хусусда эканини ту-
шунди, Қодиржонга қараб қўйди.

Асад катак қоғозни олиб кўздан кечира бошлади.
Унда 2-молхонада сигирларнинг яхши боқилмаслиги,
ем-хашаклар тўкиб-сочиб исроф қилиниши, беда яхши
қирқиб берилмагани учун сигирлар нишхўрд қилиб таги-
га олиши-ю, молбоқар ва сигир соғувчиларнинг ишга
кечикиб чиқиши, икки молбоқарнинг ўз сигирларини ҳам

молхонада колхоз сигирлари қатори боқиб уйига олиб бориб соғиши, ҳамда кечаси беда ўғирлашлари ҳақида хунук хат билан эгри-бугри қилиб ёзиб, икки саҳифа тўлатилганди. Хат ёзган кишининг исми ёзилмаганди.

— Ким берди буни?— деди Қодир.

— Униси ваҳий эмас, ёзган фактлари ваҳий,— деди раис ғазабнок. У, бунга нима дейсизлар, дегандек партком билан экономистга тикилиб турарди.

— Мана таннарх, мана ўғирлик,— деди у 3-ҳисоб дафтарига, кейин катак қоғоздаги ёзувларга ишора қилиб, бу билан у экономисти ва парткомининг кўпдан бери, типовой молхона қурайлик, деб кўтариб юрган ғалваларига ишора қилмоқда, аҳволни кўриб қўйинг, ўғирлик, юлғичликни тугатинг олдин, демоқда эди. Буни Қодир ҳам, Асад ҳам тушуниб туришарди.

— Бунга ҳам қолоқлигимиз сабабчи,— деди Асад.

— Э, ҳамма нарсга гап топиб гапиришни биласизда, Асаджон.— Гардонни тиришди раиснинг.— Аксинча, колхознинг қолоқлигига шу юлғичлик, ошна-оғайнигарчиллик сабабчи!

— Рост,— деди Асад раиснинг кўзига тик қараб.— Билсангиз, шу ошна-оғайнигарчиллик, кўпчиликнинг мулкини ҳурмат қилмаслик колхозимизнинг тутунини чиқаряпти, ҳатто ёндираяпти.

Асад нимага, кимга шама қилаётганини раис фаҳмлаб қолди, тумшуғи осилиб кетди. Қодир катак дафтарчадаги ёзувга кўз тикиб турганди. Худди шу пайт эшик тарақлаб очилди-ю, остонадан кўзлари қинидан чиқиб кетгудек бўлиб бош бухгалтер Сулаймон ютилиб кирди.

— Ҳой, нима қияпсизлар ўзи бу ерда? Иккинчи молхонага ўт тушиб кетибди,— ҳовлиқиб бақирарди у.— Ўт, ўт тушибди.

Учови ҳам бир-бирига қараб ҳайрон бўлиб, бир нафас қотиб қолишди. Кўз қарашларидан ҳеч нарсани

англаб бўлмасди. Ташиқарида эса машина устма-уст сигнал берар, кимдир ваҳима ичида бақириб-чақирарди. Ҳаммадан бурун ташиқарига Асад отилди.

— Ўт қаердан чиқади? Бу аблаҳлар шу даражага етганмиди?!— Бош бухгалтернинг орқасидан чопди раис. Қодир қандайдир кўнгли ғашлик билан, кўзи тушган Одил билан Тоҳирани эслар, ҳеч нарсани англай олмасди. Қаердан чиқади ўт?— дерди ҳаллослаб машинага чопаркан.

3

Куруқ беда орасига тушган чўғ тутаб ётиб-ётиб тил чиқарди. Дам ўтмай у оч илондек у ёқ-бу ёққа аста талпиниб, янги ўлжалар излай бошлади. Хас-хашақлардан ҳатлаб ўта-ўта охири бориб, оғилхона оралиғига тўкиб қўйилган куруқ беда гарамига туташди... ундан икки ёнбошдаги катта-кичик оғилхонанинг гувалаклари қачонлардир нураб кетган синч деворларига ўрмалаб чиқди, қамиш бўғотларига ёпишди... Молхоналарнинг ичини ҳам, ҳовлини ҳам аччиқ тутун қоплади. Сигирлар, бузоқлар безовталана бошладилар...

Очиқ оғилхонада панжара орқасига қамаб қўйилган бузоқчалар ўйноқлаб сузишар, катта оғилхона тўрида, саройнинг ҳар қаер, ҳар қаерида чўзилиб ётган сигирлар бемалол жавш қайтарарди. Сарой ҳовлисига лайлак қилиб қўйилган қўқон арава гупчагига боғланган тарғил йўрға эса гоҳ тўрвасига тумшугини суқиб, ем куртиллатар...

думини ўйнатиб, устма-уст кишнаб қўярди. Оғилхонанинг четки бурчагидан бошланганлиги тўғрисида ахёнда бир ўтадиган йўловчилар пайқамайди, лекин мумкин эди. Ҳамма ёқни ғафлат босган-

қийиқчасини елкасига ташлаганича, қада-осиб ёрдамчи молбоқар Маллахон келиб

қолди. Дарвоза қулф. Тирқишидан қараб, ҳовлида тутун кўрди. Қўрқиб кетди. Югуриб бориб доим калит қўйиб юришадиган белгили жойга қаради. Калит йўқ... Одил калитни хаёл-беҳаёл бошқа бир тешикка тикиб кетганди. Довдираб қолди. Бориб деворга тармашди. Ўзи пакана эди. Икки-уч сапчиди, қўли етмади. Том устида буралаётган тутунга кўзи тушди, молларнинг безовталаниб бўжиргани, отнинг кишнаши қулоғига кирди. Шу орада кимдир келиб қолган эди:

— Уйимиз куйибди, молхонага ўт тушибди,— деб бақирди эсига келди холос, у киши дарвозадаги қулфни кўрди-ю, одамларга югурди...

Шум хабар кўршапалакдан ҳам тез учади, дейдилар. 2-молхонага ўт кетибди, деган совуқ хабар бирпасда оғиздан-оғизга, қулоқдан-қулоққа ўтди. Ҳамма ҳовлиқар, ҳамма шошар: нега чиқибди, нимадан чиқибди, дер, молхонага қараб чопарди... Дам ўтмай молхона атрофида одамлар уймалашиб қолишди. Кимнинг қўлида челақ, кимнинг қўлида кетмон. Кимдир югуриб қўлидаги кетмони билан дарвоза бурнида осилиб турган қулф зулфинига қулочкашлаб туширди. Дарвоза шарақлаб очилиб кетди. Шамол бўлмагани учун сарой ҳовлисида сузиб юрган тутун ташқарига қараб оқди.

Раиснинг кўкиш «Москвич»и ҳам етиб келди. Ундан раис, Қодиржон, Асад ва яна аллаким отилиб чиқди. Асад одамлар орасига уриб кетди, уч-тўрт йигитни арава билан колхоз омборида кўпдан бери занг босиб ётган сув ўчириш насосини олиб келишга чоптирди. Молларни ташқарига чиқартира бошладилар. Қодир ҳам молхоналарга ўт-тутун ичида сигир-бузоқларни ечиб, қувиб чиқаётганлар ичига шўнғиганди.

— Район пожарнийларига телефон қилиш керак. Одам чоптир.— Энди эсига келиб қолди раиснинг. У у ёқдан-бу ёққа югурар, ҳаммани сўқар, қичқирарди.

— Қани молбоқарлар, қаёққа кетишган ўзи?!

Пешинги дам олишга уйига бориб мизғиб, хиёл ҳаяллаб қолган Зоҳид раиснинг олдида пайдо бўлиб қолди.

— Қаёқда эдинг? Нима қилиб қўйдинг?!— унга ташланди раис. Зоҳид ўзи қаердан ўт чиққанига тушунолмай, гарангсиниб турган бўлса ҳам тик сўзлигидан қолмади.

— Мен йўғимда нуқул калитларимни қўйган жойимдан олиб буқачасига кунжара тикиш учун молхонага кирадиган зоотехнигингиздан сўранг бунини!— У Одилнинг бундан олдин ҳам икки-уч бор калитини қўйган жойидан олганини сезганди. Орқасидан раиснинг:— Нима, нима?— деб бақирганига ҳам қулоқ солмай, молларни ташқарига ҳайдаётган одамлар орасига кириб кетди.

Шу орада чойхонада ўтирганида орқасидан 2-молхонага ўт кетганлиги ҳақидаги хабар етиб бориб, таҳликага тушиб қолган Одил келиб қолди. Мотоциклини бир четга қўйиб, одамларга бир нафас қўрқув ичра аланглаб турди. Кейин буқачаси боғланган кичик оғилхона сари чопди. Бу оғилхонага уч-тўрт ғунажин ва ўнга яқин бир ёшли бўрдоқи буқачалар боғланганди. Одил уларнинг орасига холироқ жойга ўз буқачасини тиркаб қўйганди. Ўт бу оғилхонага эшик томондан ёпирилиб боргани учун ичкарига кириб бўлмасди. Одилхон югуриб бориб, кичик оғилхонанинг чап ёнбош томондаги ярим нураган гувалакларидан беш-олтитасини таталаб туширди. Синчлар орасидан суқилиб ичкарига кирди.

— Яхши йўлини топдинг! Кирилмай турган эдик.

— Тезроқ, тезроқ еч!— Орқасидан бараварига бақирди одамлар. Оғилхона ичи тутунга тўлганди, шифтида ўт ўрмалар, ғунажинлар бетоқат питирлар, ўтдан қочиб, бир томонга тикилар, бўкиришарди. Одил югуриб борди-ю, дастлаб ўз буқачасини ечди. Уни итариб ўтдан

Ўтказиб юбормоқчи эди, эшик яқинида гуриллаб ёнаётган алангадан ҳуркиб тисарилди. Уни четга қўйиб, ғунажинларни ечиш учун олдига борди, шу лайт тепадан гуриллаб олов билан тупроқ ёнига тушди, ўт ёлқини юзининг бир томонини ялаб ўтди. Йигит қўрқиб кетди. Ғунажиннинг қўлга олган арқонини икки-уч силтаб тортиган эди, яна устига гуриллаб ўт тушди. Қочиб буқачасининг олдига борди. Жон талвасада девор тешигини кенгайтирди, итариб буқачасини чиқарди. Кетидан ўзи қочиб чиқди.

— Падарига лаънат, ёниб кетишимга оз қолди, падарига лаънат, ёниб кетишимга оз қолди,— дерди у ўтакаси ёрилгудек бўлиб.

— Бошқалари нима бўлди?

— Ҳа, бир тўда буқачалар бу ёқда ўт ичида қолиб кетди.— У ёқдан-бу ёққа югуриб бараварига бақира бошлашди одамлар. Ҳеч кимнинг ичкарига киришга юраги бетламасди.

Қодир икки йигитнинг қўлига, девор тешигини кенгайтиринг, дея кетмон берди-ю, ўзи атрофдагиларнинг кирма, ўт остида қоласан, деганига ҳам қўлоқ солмай, бир сапчиб ичкарига кириб кетди. Қодиржон бу кичик оғилхонада колхознинг сигир қилиш учун асраб боқаётган тўртта зотли ғунажини ҳам туришини билар эди.

Қодиржон шифтда, ён деворларда ўрмалаб юрган олов куйдириб юборгудек бўлиб лопиллаганига қарамай, бетоқатланиб, уриниб бўкираётган ғунажинлар олдига борди. Тўр томонга ўтиб, ўзини ўтдан пана олган бўлди. Ёнғин асосан оғилхонанинг қўйи эшик томонида эди. Йигит қўлидаги пичоқ билан ғунажинларнинг арқонларини олдин-кетин шартиллатиб уза бошлади. Баъзи ғунажинлар ўт ичида ўзини ташқарига отди, баъзиларини деворнинг бузуғини кенгайтириб тортиб ола бошладилар...

Қодир ичкарида ғунажинларни бойловдан тез бўшатар, ташқаридагилар унга:

— Қоч, ғунажин қолса қола қолсин, — деб юрагини ҳовучлашарди. Бу орада сув тиғи келиб шифт бўғотларига урила бошлади.

Қодиржон шу алпозда тўрт ғунажин ва олти буқачанинг арқонини кесди. Ун биринчисини узиб, ўн иккинчисига қўл узатганида ёниб тугаб қолган эшик олдидаги ёғоч ва тўсин қарсиллаб синди. Ёнғиндан қочиб четга тортилиб турган ғунажинлар яна тисарилишди... Улар тиқилишиб бориб Қодирни ҳам охурга сиқиб қимирлатмай қўйган эди. Энг четдаги ғунажиннинг устига томнинг бир қисми босиб тушди. Қулаган тўсин учи Қодирнинг елкасига тегиб уни ҳам йиқитди. Ташқарида кимдир чинқириб юборди. Зоҳид жони борича бақириб, тупроқ устига отди ўзини. Том тупроғи ўтнинг кўп қисмини ҳам босиб тушиб ўчирганди.

Ҳамма атрофдан бараварига ёпирилиб тупроқ устини оча кетди. Кимдир ходани кўтарар, кимдир Қодир қолган жойни мўлжаллаб тупроқни тортарди.

Қодирни тупроқ орасидан дамда тортиб олишди, у кўзини зўрға очиб, гандираклади. Хари елкасини яхшигина эзганди, ёнган тўсин кийимларини жизгинак қилиб ўтиб чап сонини куйдирган экан. Тутун нафасини қисганди. Тағин ҳам тўсинлар қиялама тушиб, охурнинг бурчагида анча жон сақлаб қолган экан. Унга сув сеппишган эди, тетиклашди. Худди шунинг устига узоқ бригадада бедапоя қўриқлаб юрган тоға от елдириб етиб келиб қолди.

— Нима бўлди? Нима қилди? Қаердан чиқди ўт? — Унинг кўзи ҳаммадан бурун жиянига тушди.

— Нима қилди, жиян? Вой жияним! — бақириб ўзини ташлади. Унинг бақиригига тетикланган Қодир хиёл жилмайди. Тоғасининг кўзига тикилди. Унда қўрқувга

ҳам, худди шунингдек, қувончга ҳам ўхшаб кетадиган бир нарсани сизди Қодир. Беихтиёр кейинги кунга белгиланган правление мажлисини эслади. Тоғаси Қодирнинг унга энди қатнашолмайдиган бўлганини билиб, ичидан суюнъяпти шекилли! Ичида, ажаб бўлди, деяпти... Қодир ўрнидан ўзи туришга уринди, лекин туролмади.

— Ҳозир машина келади, қимирлама ётган жойингдан, — дейишди.

Атрофда одамлар гир-гир айланишар, Қодирнинг устида уймалашишар, энди анча пасайиб қолган ўтга гоҳ сув, гоҳ тупроқ сепишар, молларни ташқарига ҳайдашарди. Қодир, булар орасида Тоҳира бормикин, деб аланглади, лекин топа олмади.

Кўпчилик фалокатдан устун чиқди. Ранс чақиртирган район ўт ўчирувчилари ҳам ўт ўчгандан кейин етиб келишди. Қолган-қутганларини ўчиришди.

4

Ярим яланғоч далаларга, зумрад либосини кийиб улгурган боғларга тун ўрмалаб кирди. Деразаларда чироқлар ярақлади. Кечки шаббода майсаларни силаб ўтди, правление аъзолари идорага кириб кела бошладилар. Правление мажлиси тайинланган кун етиб келганди. Одамлар бу мажлисдан кўп нарса кутишарди. Колхоз раҳбарлари орасидаги келишмовчилик, айниқса куни кеча 2-молхонадан чиққан ёнғин кўпларни ғалаёнга солиб қўйганди. Тоҳира ёнғин чиқиш сабаблари ҳақидаги билганларини райондан келган текширувчиларга айтгач, ҳамма ғазабга келди.

— Қодиржон шўрлик колхоз молини қутқараман деб ўзини ўтга отиб, куйиб ётибди у ёқда!

— Бу ёқда эса беш қўлини оғзига тиққанлар унинг бахтига чанг соляпти.

— Бечора Тоҳира!

— Қачон тугайди бундай бемазагарчиликлар.— Аравакаш ҳам, шофер ҳам, сувчи ҳам, боғбон ҳам, молбоқар ҳам, кетмончи ҳам шуни такрорларди. Ёнғин гўё кўп ярамасликлар юзига тортилган пардани куйдириб ташлаганга, кўп яширин яралар юзини очиб қўйганга ўхшарди.

Яраш колхозга кейинги кунларда келмай қўйганди (Келса ҳам балки кечаси келиб кетадими). Низом уйдан кўчага кам чиқар, чиққанида ҳам мушук юриш қилиб оёқ учида пастқамлардан пусиб ўтиб кетарди. Фақат ҳали раис дўпписини ерга қўйиб ўйлаб кўрмаганди.

— Йўқ, буларнинг ҳаммасига илгариги раислардан мерос бўлиб қолган бебошликлар сабабчи, улар одамларни ўз ҳолига қўйиб, эркалаб, жуда суйилтириб юборишган экан. Ёнғин ҳам шунинг касофати! — дерди у.

Яраш одамларнинг авзойини пайқаб:

— Бу аҳволда ҳозир растрат аризасини правлениега қўйиб бўлмайди, бир оз тура турайлик, — деганди бир кун кечқурун раиснинг уйига бориб. Раис депсиниб тушди.

— Мен айтганини қиладиган одамман, шуни биласиз-а? Бас! Тўрт-беш вайсақи қутургани билан осмон узилиб ерга тушгани йўқ, — деди. — Улар ҳали молхонага ўт тушишини бошқа нарсага йўйиб юришибди. Мен уларнинг эсини жойига тушириб, бу ниманинг оқибати эканини кўрсатиб қўяман. Ҳа, шундай қилмасам, ишни йўлга солиб бўлмайди ҳам!

— Худо ўзи қўлласин сизни! Пирлар мададкор бўлсин! — дуоғўйликка ўтди Яраш.

Правление мажлиси бошланишига санокли дақиқалар қолди. Иш этикларига, ботинка ва калиш-махсиларига шудгорда илашган лойни правление эшиги тагига келиб зина ва кесакиларга тарақа-туруқ қилиб сур-

кашаётан бригадирлар, агрономлар бир-бирларига қаттиқ-қаттиқ ҳазил қилишарди.

— Хотининг индамайдами дейман, соқолни патак қилиб юборибсан?

— Соқолни эмас, бугун раисдан ейдиган даккингни ўйла!

Чойхона олдида Раҳмат қўлини қорнига қўйиб, идора томондан кўзини олмай айланиб юрарди. Низом орқа эшикдан бош бухгалтер Сулаймоннинг олдига кириб-чиқиб турибди. «Пухта қилинг ҳаммасини, пухта қилинг, актининг аслини секин бир четга олиб қўйинг!»— гап ўргатади у қошини учтириб. Кейинги кунларда ранги сўлинқираб, кўзининг тагида кўкиш ҳалқалар пайдо бўлган бош бухгалтер Низомга биров билиб қоладигандек кўз қирида имо қилди.

Ниҳоят секретарь ҳаммани ичкарига таклиф қилди, мажлис бошланди. Раис тўрда ўтирган стулида қимирлаб қўйди. Атрофни салобатли бир вазминлик қуршади.

5

Раҳмат ҳам идорага яқин келиб, бу атрофда мажлисни сиртдан кузатиб айланиб юрганлар қатори гоҳ эшикдан мўралаб, гоҳ деразага бўйинини чўзиб, ичкарида бўлаётган гапларни эшитишга ҳаракат қилди. Олдин деразадан раиснинг кўча томонга орқасини ўтирганича, ўтирганларга қўлини пахса қилиб гапираётган гавдаси кўринди. У қўлини силтаб-силтаб қўяр, гоҳ алланималарга ишора қилиб ҳаракатга тушиб кетарди. Мажлис уни вазмин тингларди. Ундан кейин агрономнинг семиз гавдаси ўртага чиқди, кетма-кет ялтироқ пешонасини кафти билан ишқаб бош бухгалтер ўрнидан турди.

Бош бухгалтер қўлидаги қоғозга қараб, алланималарни ўқиб бериб бўлар-бўлмасиданоқ, ичкарини гала-

говур босиб кетди. Кимларнингдир, бу ёқда қилиб қўйган катта ишини ахир ҳисобга олмайсизми, Асад ахир ҳеч ким қилмаган ишни қилди, унинг қайроқиси тўрт баравар ҳосил тўкади, деган гаплари Раҳматнинг қулоғига узилиб-юлиниб кирди. Раис, пландаги ернинг 12 гектарини ўзбошимчалик билан кузгига қолдирганига нима дейсиз, районга биз нима деб сводка берамиз, деганини эшитди. Ичкарида яна ғала-говур кучайди. Раис уларни босиб:

— Ўзбошимча бўлиб кетибсизлар, далада эртаги экинларнинг сургалиши ҳам, молхонага ўт кетиши ҳам ўзбошимчаликлар оқибати! Биз бу ўзбошимчаликни йўқотмас эканмиз, колхозни тузатолмаймиз,— деди раис. Раис жойига ўтирмасданоқ баъзи бригадирлар олдин-кетин қўл кўтариб, сўз сўраб, ўринларидан тура бошладилар. Раҳмат буларнинг кўпчилиги илгари йиғилишларда жимгина пусиб ўтириб, кўнгилларига ёқмай қолган гап бўлса ҳам кўчага чиққанидан кейин ўзларича пўнғиллашларини биларди. Ҳозир булар дадиллашиб қолибди.

— Хўш, раис 2-молхонага бирор марта бош суққан-мидилар?

— Нега жамчиликларимиз ҳақида гапирсак раисга ёқмаяпти?— Бунга ўхшаган гапларни Раҳматгина эмас, эшикдан мўралаб турган бошқалар ҳам эшитдилар.

Кейин деразадан Асаднинг туриб гапиргани кўринди. Раис унинг сўзини уч-тўрт марта бўлди. Ариза-паризалар ва шу қабилар мажлисининг охирида, кун тартибининг «бошқа масалалар» қисмида кўриларди-да.

Ниҳоят раис мажлисни якунлашга ўтди. Ўрнидан туриб олиб, йўл қўйилган хатолар, вазифалар, топшириқларнинг аҳамияти ҳақида роса ваъз ўқиди. Кейинги мажлисгача ҳамма бригадалар ишни яхши йўлга қўйса қўйди, акс ҳолда қатъий чора кўражagini айтди.

Правление мажлиси дала ишларини янада яхшилаш, эртаги экинларни қисқа вақт ичида экиб бўлиш ҳақида қарор ҳам қабул қилди. Кўпчилик Асаднинг тарафи бўлгани учунми, раис охирги сўзида у ҳақда миқ этмади.

— Анави аризани овозга қўйинг,— деди раис юзлари, бўйинларини артиб, стулга ўзини ташлар экан, бош бухгалтерга. Дераза орқасида турган Раҳмат питирлаб қолди.

— Қанақа ариза экан,— яна мажлис чўзилиб жонига теккан кимдир орқароқдан пўнғиллади.

— Раҳматнинг аризаси,— деди бир варақ қоғозни тутиб кўтариларкан бош бухгалтер.— Қарзи бор эди. Қийналиб қолдим, тўлашга қурбим келмаяпти, деб сизлардан илтимос қилянти.

Хонани бир дамда яна шивир-шивир босди.— Низом правление аъзоси эмас-ку, нега келиб ўтирибди десам, шунга экан-да,— деди кимдир. Чарчаб қўлини энгагига тираб олган раис бошини кўтарди. Орада шунча гап бўлиб ўтган бўлса ҳам у ҳали одамлар юрагида қандай ўтлар ёнаётганини сезмаганди. Бош бухгалтер овозга қўяди, ҳамма қўлини кўтаради, деб кутганди у.

— Овозга қўйинг,— қистади у бош бухгалтерни. Бош бухгалтер эса одамлардан чўчиб қолган, имирсиларди. У одамларда қариндош-уруғчилик ҳиссини уйғотиб, пешлаб олиш учун дастлаб Раҳматни мақтади, қилган эски хизматлари ҳақида гапира кетди.

— Раҳматнинг қарзини биласизлар, бир вақтлар колхоз молини Сибирга олиб борганида кўпи ириб-чириб кетган, бу ҳақдаги актлари ҳам бор.— Бошқа гапни айлантирмади бош бухгалтер.

Одатда бунақа масалалар кўрилганда кўпчилик бошлиқларга инона, буни ўзлари роса текширишган, биз фақат расмият учун қўл кўтаришимиз керак, деб ҳам

биларди. Бу гал ҳам баъзилар шундай деб ўйлади, айримлар бош бухгалтер овозга қўямасидан қўлларини кўтаришга ҳозирландилар. Лекин қарз тарихидан хабардорлар кўп экан.

— Актларнинг сохталиги аниқланган эди-ку!

— Ҳали тўламагандими қарзини?

— Колхозникини туя қилишга жуда ўрганиб қолишган-да,— деган овозлар эшитилди.

— Жим. Овозга қўйинг,— деди раис. Бошқалар менга эргашади деб ўйлади шекилли, биринчи бўлиб ўзи қўлини кўтарди. Шошиб қолган Раҳмат деразани қўйиб эшикдан югурди. Унинг юраги хаприқарди. Эшикка етиб бориб, тирқишидан аранг мўралаган жойида у фақат, раис, Низом, бош бухгалтер ва яна бир киши — жами тўрт кишининг қўл кўтарганини, бошқаларнинг қовоғи осилиб ўтирганини кўрди. Тиззалари қалтираб бўшашиб кетди. Раис ўрнидан жаҳл билан туриб:

— Нега бундай қиласизлар? Ахир ҳаммаси кўриниб турган, аниқланган нарса-ку! — деди бўшашган овозда. Шу пайт Асад ўрнидан туриб:

— Буни биз яхши биламиз, Саъди ака. Биз эски чархда айланишдан қутулайлик, дедим-ку! — деди. Раиснинг кўзи пешонасига тортиб кетгандек бўлди, тагидаги стулини зарб билан ғийчиллатди...

Шу билан мажлис тугаганини пайқаган одамлар аста-аста туриб тарқала бошлашди. Низом бурчакка қисилиб кетганди... Раиснинг бир Асадга, бир бошқаларга ўқрайиб-ўқрайиб қараб қўйишларида, бу одамларни бузди, яна олдинги колхоздагидақа бўляпти, бу билан ишлаб бўлмайди, деган маъно ҳам бор эди.

Одамлар чиқиб кетмоқда эдилар. Раҳмат деворга қапишиб турарди. Кўзлари олайиб, мўйловлари шалвираб осилиб қолган Низом одамлар орасида қимтиниб, бошини ҳам қилиб чиқди-ю, Раҳматга дуч келиб қо-

лишдан қўрқиб, орқа эшикдан ўзини қоронғиликка урди. Бош бухгалтер кафти билан ялтироқ бошини силай-силаё зўрға чиқди, хонасига кириб, стулига ўзини ташлади... Раис ичкаридан чиқмасди. Ҳа, у шу кунги туни билан ўз кабинетидан чиқмай, уйига ҳам кетмай қолиб кетди.

Бир вақт партком Асаднинг ичкаридан чиқиб келаётганини кўрган Раҳмат уйқудан уйғонгандек чўчиб кетди. Икки сапчиб ўзини кўчага олди.

Мажлис жуда кеч тарқаганди. Баҳор ҳавоси айниб, кўкда ёмғир булутлари сузар, шамол эса аллақасдан кўкдам гуллари ҳидини олиб келиб димоққа урарди. То-за ҳаво оғир мажлисдан толиқиб чиққан танларга ором берарди. Аллақасерда хўроз қичқирар, яна қасқлардан-дир булбул чахчахи эшитилар, ой булут кемтигидан мў-ралаб-мўралаб қўярди.

К е й и н...

Кейин нима бўлди, дерсиз? Бу колхозга кейин бир борганимда эшитишимча, правление мажлиси Раҳматнинг қарзини ўчириш ҳақидаги илтимосни рад этганидан кейин, Қодирнинг пулини кечикиб бўлса ҳам олиб тулашдан бошқа иложи қолмабди. У қарздан қутулишга қутулибди-ю, лекин барибир иши судгашибди. Чунки, Раҳматнинг ўзи айтишича, мажлис ими-жимида ҳал қилмагач, бутун ишни эл-халқ билиб, гап район марказига ҳам етиб борган экан-да! Яраш энди райондагиларни қўлга олиш пайига тушганди...

Молхонага ўт тушишига сабабчи бўлган Одилхон эса чойхонада ароқхўрлик қилиб, бировни уриб, милиционерлар қўлига тушишдан қўрқиб, қаёққадир қочиб кетганмиш.

Қодир билан Тоҳира нима қилишди, дерсиз? Қодир касалхонадан тезда тузалиб чиқибди. Правление мажлиси яхши натижа бергач, колхозда чинакамига кўкрак кериб ишлаш учун мана энди пайт келяпти, одамлар активлашяпти, дея янада ғайратга кириб кетибди у. Аммо ҳамон у раиснинг ишларига тоқат қилолмай, та-

жанг бўлиб юрар эмиш, раис билан ораси тез-тез бў-
зилармиш...

Асадни раис, сиёсий-партиявий ишлар билан яхши
шуғулланмаяпти, деб парткомлигидан бўшаттирибди,
у фақат бригадирлигида қолибди...

Бўлаётган воқеалардан қаттиқ изтиробга тушган
Тоҳира кейинги вақтларда анча вақт бетоб бўлиб ётди,
дейишади. Тузалиб, ўрнидан турганидан кейин у эл ора-
сида кам кўринадиган бўлиб қолибди. Уйдагилар
доим ортидан пойлаб юришармиш, далага ишга ҳам кам
чиқармиш. Қодир унга совчи юбортирган экан, фотиҳа-
худонинг муҳри, уни ахир бировга фотиҳа қилиб қўй-
ганмиз-ку, деб қайтаришибди. Шунга қарамай, Тоҳира
билан Қодир тез-тез учрашиб турармиш. Ахир икки пок
қалб бир-бирига интилганда, уни ким тўхтатоларди?

Ҳозирча бор гап шу, кейин нималар бўлади, яна кў-
раммиз.

